

Publikacje
Instytutu Historii UAM

20

STUDIA Z DZIEJÓW
POLSKIEJ HISTORIOGRAFII WOJSKOWEJ

TOM II

POD REDAKCJĄ BENONA MIŚKIEWICZA

ih

Instytut Historii UAM
Poznań 1998

Opracowanie korekcyjne: *Izolda Kiec*
Redakcja techniczna i łamanie tekstu: *Małgorzata Nowacka*

ISBN 83-86650-02-8
ISSN 1234-2041

INSTYTUT HISTORII
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań
tel./fax (0-61) 8520 750

Druk: Instytut Historii UAM
Druk okładki i oprawa:
Zespół Redakcyjno-Wydawniczy WŁOP
60-967 Poznań, ul. Kościuszki 92/98

SPIS TREŚCI

Od redaktora	7
BENON MIŚKIEWICZ Terminologia nauki historycznowojskowej	9
KAROL OLEJNIK Wzajemne relacje terminów „myśl wojskowa” — „historiografia wojskowa”	15
GERARD LABUDA Polska historiografia wojskowa w syntetycznym ujęciu	21
ZBIGNIEW PILARCZYK Problematyka fortyfikacyjna w polskiej historiografii wojskowej. Stan badań	29
ZBIGNIEW PILARCZYK Selektywna bibliografia fortyfikacji polskich	49
MACIEJ FRANZ Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. Stan badań	83
BENON MIŚKIEWICZ Rola „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” w polskiej historiografii wojskowej (1929-1938)	101
BENON MIŚKIEWICZ Powstanie i działalność poznańskiego Zakładu Historii Wojskowej	115

SPIS TREŚCI

Od redaktora 7

Benon Miśkiewicz
Terminologia nauki historyczno-wojskowej 9

Karol Olejnik
Wspieranie istoty terminów „nauki wojskowej” — „historiografia wojskowa” 15

Gerard Labuda
Polska historiografia wojskowa w systemowym ujęciu 21

Zbigniew Piarczyk
Problematyka fortifikacji w polskiej historiografii wojskowej
Stan badań 29

Zbigniew Piarczyk
Selekcja bibliografii fortifikacji polskich 35

Marek Frank
Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii
Stan badań 43

Benon Miśkiewicz
Rola „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” w polskiej historiografii
wojskowej (1929-1938) 101

Benon Miśkiewicz
Powstanie i działalność poznańskiego Zakładu Historii Wojskowej
Zakładu Historii Wojskowej 111

OD REDAKTORA

W 1975 r. ukazał się pierwszy tom *Studiów z dziejów polskiej historiografii wojskowej*. Obecny zeszyt jest kontynuacją tego wydawnictwa. Zakład Historii Wojskowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza za jedną ze swych specjalizacji badawczych uważa dzieje polskiej historiografii wojskowej, połączone ze studiami nad metodologią nauki historyczno-wojskowej. W nawiązaniu do problematyki wytyczonej w rozprawie Benona Miśkiewicza, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy* (Poznań 1996) podejmujemy bardziej szczegółowe studia nad poszczególnymi badaczami dziejów wojskowych, jak i próby podsumowania dorobku polskiej historiografii wojskowej nad wybranymi tematami. Nie będziemy także stronili od publikowania wyników rozważań nad różnymi zagadnieniami metodologicznymi historii wojskowej.

W przedstawianym zeszycie rozważamy problematykę terminologiczną nauki historyczno-wojskowej (B. Miśkiewicz). Dążymy również do określenia relacji zachodzącej pomiędzy myślą wojskową a historiografią wojskową (K. Olejnik). Dokonujemy oceny ostatniej próby syntezy polskiej historiografii wojskowej (G. Labuda). Przedstawiamy podsumowanie badań i postulaty badawcze nad dziejami fortyfikacji oraz dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii wojskowej. Zajmujemy się rolą „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” w polskiej historiografii wojskowej ostatniego dziesięciolecia okresu dwudziestolecia międzywojennego. Zamieszczamy również podsumowanie działalności poznańskiego Zakładu Historii Wojskowej.

Benon Miśkiewicz

W 1972 r. ukończono pierwszy tom zbioru: „Dzieje polskiej historiografii wojskowej”. Obecny zeszyt jest kontynuacją tego wydawnictwa. Zbiórka Historii Wojskowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza zajełła swoje miejsce w badaniach nad metodologią nauki historyczno-wojskowej. W nawiązaniu do przedmowy i wywodu w towarzyszącym tomowi zbiorze „Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy” (tom III) podejmujemy temat szczegółowe studia nad postaciami badawczymi dziejów wojskowych, jak i próby podsumowania dotychczasowej historiografii wojskowej nad wybranymi tematami. Nie będziemy także zostawiać bez uwagi wyników badań nad różnymi zagadnieniami metodologicznymi historii wojskowej.

W przedstawianym zeszycie rozwiązany problematykę terminologiczną nauki historyczno-wojskowej (B. Miśkiewicz). Dotyczy również do określenia treści i zakresu pojęcia „wojska” z historyczno-wojskowej (K. Głęboki). Dokonywany oceny ostatniej próby syntetycznej polskiej historiografii wojskowej (G. Łabuda). Przedstawiany podsumowanie badań i postępy badawcze nad dziejami formacji oraz działami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii wojskowej. Zajmujemy się rolę „Przebiegu Historyczno-Wojskowego” w polskiej historiografii wojskowej, omawiamy dzieje „Przebiegu Historyczno-Wojskowego” w polskiej historiografii wojskowej i jego postać podsumowanie działalności powojennej Związku Historyczno-Wojskowego.

Benedykt Miśkiewicz

BENON MIŚKIEWICZ

TERMINOLOGIA NAUKI HISTORYCZNOWOJSKOWEJ (Czy określenia „historia wojskowa” i „historia wojskowości” obejmują cały przedmiot nauki historycznowojskowej?)

Polska nauka historycznowojskowa u progu XXI w. należy do rozwiniętych specjalizacji nauki historycznej i prezentuje wielokierunkowy dorobek¹. Tymczasem nadal nie posiada ona uzgodnionej, jednolitej i jednoznacznej terminologii dla określenia przedmiotu swych badań. Sądzę, że nadszedł czas, aby zastanowić się nad tym zagadnieniem.

Sprawy terminologiczne nauki historycznowojskowej zaprzętały umysły historyków od momentu wyodrębnienia się naszej specjalizacji z ogólnej twórczości dziejopisarskiej. Już jeden z pierwszych badaczy problematyki militarnej, Józef Teodor Głęboki, wyraźnie poszukiwał nazwy dla odtwarzanego przedmiotu. Pisał, że zajmuje się „wojennością”, „umiejętnością wojenną”, „sztuką wojowania” czy też „dziejami wojennymi”². Pojęcia te wiązał z siedmioma działami, które miały obejmować całą wojskową działalność, stanowiącą treść jego pracy³.

Wiele precyzji do tych pojęć wprowadził M. Samuel Bogumił Linde w 1860 r. Przy okazji objaśniania pojęcia „wojna”, które rozumiał jako „bojowanie, bój, zbrojne walczenie, wojowanie”, zdefiniował określenie „wojsko”, mówiąc, że oznacza ono: „korpusy liczne, złożone z wielu żołnierzy pieszych i konnych, podzielone na regimenty, zostające pod jednym generałem, który ma pod sobą wielu oficerów”. Użył również terminu „wojskowość”, wyjaśniając, że oznacza on „skład wojskowy, stan wojskowy, służba wojskowa”. Wykazał też, że słowo „wojskowy” pochodzi od „wojska”, a „wojenny” od „wojny”⁴.

¹ Por. B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996.

² J. T. Głęboki, *Rys dziejów wojennych jako wstęp główny (propedeutyka) do umiejętności a sztuki wojowania*, Kraków 1848, s. 7-15.

³ Tamże, s. 8-9. Por. też B. Miśkiewicz, *Polska historiografia...*, s. 29-30.

⁴ M. S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, t. VI, Lwów 1860, s. 375-376.

Natomiast Władysław Lebiński w swym cennym słowniku militariów starożytnych, wymienił tylko dawne pojęcie „wojeński” i objaśnił je: „wojskowy”, „wojenny”⁵.

Terminem „historia wojskowości” posługiwał się dla określenia własnych studiów Konstanty Górski, wprowadzając go do obiegu w literaturze historycznowojskowej⁶. Przy czym uważał, że pojęcie to obejmuje wszelkie sprawy związane z działalnością wojskową społeczeństwa. Dał temu wyraz m.in. w tytule jednej z prac: *O wojskowości polskiej za Piastów*⁷.

W bardziej złożony sposób pojmował terminologię przedmiotu nauki historycznowojskowej Tadeusz Korzon, tytułując swe dzieło *Dzieje wojen i wojskowości*. Widział potrzebę opisu działań wojennych — wojen, ale równocześnie dostrzegał konieczność nakreślenia organizacji sił zbrojnych oraz taktyki i strategii, wykazując ich odmiennosc w poszczególnych okresach rozwoju dziejów Polski⁸. W ujęciu Korzona pojęcie „wojskowość” odnosiło się więc jedynie do części problematyki zajmującej badacza dziejów wojskowych i winno być rozszerzone o „wojnę”, tj. rozpatrywanie przebiegu konfliktów zbrojnych.

Przeciwko takiemu nazewnictwu wypowiedział się Witold Hupert, utrzymując, że dla problematyki badawczej z zakresu dziejów militarnych lepszym określeniem jest „historia wojenna”⁹. Zaproponował też jej podział na: „historię polityczną”, „historię wojen i bitew” i „historię wojskowości”, zajmując się szczegółowo treścią tych określeń¹⁰. Propozycja Huperta nie została jednak przyjęta przez historiografię wojskową¹¹.

Pierwszy wykład precyzyjnego przedstawienia terminologii nauki historycznowojskowej pochodzi od Mariana Kukiela. Przynajmniej wprowadził on nowe określenie „historia wojskowa”, uznając, że jest ono najogólniejsze ze wszystkich dotąd znanych, łącząc w jednym wyrazie Korzonowe „dzieje wojen i wojskowości”¹². Kukiel poszedł jednak dalej, przedstawiając bardziej szczegółowy podział „historii wojskowej”. Podał, że posiada ona dwa działy główne: dzieje wojskowości i dzieje wojen. Dzieje

⁵ W. Lebiński, *Materiały do słownika historycznego języka i starożytności słowiańskich. I Militaria — starożytności rycerskie, żołnierskie, łowieckie*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, t. XVI, Poznań 1889, s. 639.

⁶ K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. III.

⁷ K. Górski, *O wojskowości polskiej za Piastów (do roku 1410)*, „Przegląd Powszechny”, r. XIV, t. 54, Kraków 1897, s. 187-359.

⁸ T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, wyd. II, Lwów-Warszawa-Kraków 1923, s. 5-6.

⁹ W. Hupert, *Historia wojenna polska w zarysie*, t. I, do roku 1795, Lwów-Warszawa 1921, s. 9.

¹⁰ W. Hupert, *Podstawowe pojęcia historii wojennej*, Warszawa 1921.

¹¹ Por. np.: S. Truchim, *Wartość i znaczenie historii wojen i wojskowości*, Poznań 1922, s. 5.

¹² M. Kukiel, *Miejsce historii wojskowej wśród nauk historycznych. Jej przedmiot i podział*, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, t. I — *Referaty*, Lwów 1925, s. 3.

wojskowości „uczą jak powstawała i przeobrażała się organizacja wojsk wraz z ich uzbrojeniem, ubiorem i oporządzeniem oraz sztuka wojenna tj. taktyka i strategia wraz z fortyfikacją”¹³. Uzupełnieniem tej problematyki miały być dzieje wojen. Koncepcja Kukiela zgodna jest z tezami Korzona, tylko dodatkowo wprowadza pojęcie „historii wojskowej”.

Sformułowanie Kukiela zostało przyjęte w okresie dwudziestolecia międzywojennego, czego dowodem może być takie właśnie ujęcie terminologii nauki historycznowojskowej w *Encyklopedii Wojskowej*. Podaje ona, że „historia wojskowa” dzieli się na „historię wojen” i „historię wojskowości”: „Pierwsza z nich obejmuje dzieje wojen, druga zaś dzieje organizacji wojska i rozwój sztuki wojennej”¹⁴. Podtrzymuje więc ogólną nazwę dla naszej specjalizacji „historia wojskowa”.

Terminologia ta, jak i podział nauki historycznowojskowej, przyjęte zostały w historiografii wojskowej także po II wojnie światowej. W początku lat pięćdziesiątych niektórzy badacze usiłowali nazywać naukę historycznowojskową „historią sztuki wojennej”, naśladując w tym względzie ustalenia nauki radzieckiej¹⁵. Bardzo szybko stanowisko to zostało jednak poddane krytyce i powrócono do terminologii stosowanej przed i zaraz po II wojnie światowej¹⁶. Oficjalnym tego wykładnikiem jest zapis hasła „historia wojskowa” w *Małej Encyklopedii Wojskowej*¹⁷.

Dalsze dyskusje na temat nazewnictwa naszej specjalizacji miały sporadyczny charakter. Prowadzono je głównie podczas rozważań nad treścią przedmiotu nauki historycznowojskowej¹⁸. Ponadto niemal w każdym wydanym podręczniku z zakresu dziejów oręża czytamy deklaracje autorów co do pojmowania i podziału oraz nazewnictwa naszej specjalizacji. Tadeusz Nowak i Jan Wimmer przyjęli określenie „historia wojskowa” dla całego przedmiotu badań oraz podział na „historię wojskowości” i „historię wojen”. Pierwszą podzielono jeszcze na „historię wojska” i „historię sztuki wojennej”. Przy czym „historię wojska” pojmowano szeroko — wraz z jego uzbrojeniem, wyposażeniem, fortyfikacjami i szkolnictwem wojskowym¹⁹.

¹³ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Warszawa 1922, s. 1.

¹⁴ *Encyklopedia Wojskowa*, t. III, red. O. Laskowski, Warszawa 1933, s. 375. W 1922 r. za określeniem „historia wojskowości” dla całego przedmiotu naszej specjalizacji opowiedział się O. Laskowski i, *Historia wojskowości*, „Przegląd Warszawski”, r. II, 1922, t. III, nr 12, s. 436-454. Zapewne wycofał się z tego stanowiska, o czym może świadczyć cytowane hasło *Encyklopedii Wojskowej*, której redaktorem był przywołany autor.

¹⁵ Por. *Aktualne problemy i zadania polskiej nauki wojskowo-historycznej*, w: *Studia i materiały do historii sztuki wojennej*, t. I, Warszawa 1954, s. 3-5.

¹⁶ Patrz: J. Sikorski, *O przedmiocie historii sztuki wojennej*, „Myśl Wojskowa”, 8/1956, s. 62-69; B. Miśkiewicz, *O przedmiocie nauki historycznowojskowej*, „Myśl Wojskowa”, 5/1958, s. 82-84.

¹⁷ *Mała Encyklopedia Wojskowa*, t. I, Warszawa 1967, s. 511.

¹⁸ Por. J. Sikorski, *O przedmiocie...*, s. 62-69; B. Miśkiewicz, *O przedmiocie...*, s. 82-90.

¹⁹ T. Nowak, J. Wimmer, *Dzieje oręża polskiego do roku 1793*, Warszawa 1968, s. 7-11.

Stanowisko to przyjął także Janusz Sikorski, dostrzegając nadrzędność pojęcia „historia wojskowa” w stosunku do określeń „historia wojskowości” i „historia wojen”²⁰.

Identyczne nazewnictwo znajdujemy u Leonarda Ratajczyka. W podziale „historii wojskowości” jedynie dodano jako odrębny dział „historię myśli wojskowej i nauki wojennej”²¹.

Dla cytowanych podręczników charakterystyczne jest umieszczenie w tytule sformułowania „historia wojskowości”, pomimo zawartej w nich wykładni o rozumieniu tego terminu jedynie jako części przedmiotu nauki historycznowojskowej. Wyjątek stanowi podręcznik Nowaka i Wimmera, który został zatytułowany poprawnie *Dzieje oręża polskiego*. Nie byli więc konsekwentni ci autorzy, którzy pisząc o całym przedmiocie nauki historycznowojskowej, a zatem: wojsku, sztuce wojennej i wojnach, tytuły swych kompendiów zawężali do „historii wojskowości”. Można przypuszczać, że zgodnie z tradycją historiograficzną traktowali oni identycznie określenia „historia wojskowa” i „historia wojskowości”, przyznając w tym momencie tej ostatniej miano do prezentowania całej treści dziejów oręża.

Swego czasu postulowałem możliwość posługiwania się zarówno określeniem „historia wojskowa”, jak i „historia wojskowości”, uznając je za odpowiednik przedmiotu nauki historycznowojskowej. Terminy te miały koncentrować cztery podstawowe kierunki badawcze, pozostające ze sobą w ścisłej łączności: „historię techniki wojennej”, „historię wojska”, „historię sztuki wojennej” i „historię wojen”²².

Czy propozycja ta jest jednak uzasadniona? Dotychczasowe bowiem wywody wyznaczają już miejsce „historii wojskowości” jako części przedmiotu nauki historycznowojskowej, podrzędnej w stosunku do „historii wojskowej”. Niejednoznacznie potwierdza to wszakże treść pojęcia „wojskowość”. W *Encyklopedii Gutenberga* bowiem czytamy: „wojskowość, dziedzina zjawisk, jak instytucje, wydarzenia, obyczaje, prawa i przepisy, nauka i teorie, odnoszących się do wojska i wojny”²³. Nowszy *Słownik języka polskiego* podaje dwie definicje „wojskowości”: 1) „całokształt instytucji wojskowych wraz z ich władzami, to, co dotyczy wojska, jego stanu, organizacji itp.; wiedza o wojsku i wojnie” oraz 2) „obowiązek służenia w wojsku, służba wojskowa, zawód wojskowego, żołnierka”²⁴. Cytowane znaczenia

²⁰ J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca XIX wieku*, Warszawa 1975, s. 8-12.

²¹ L. Ratajczyk, *Historia wojskowości*, Warszawa 1980, s. 12-13. Patrz także: T. Konecki, E. Krawczyk, L. Ratajczyk, *Historia wojskowości. Podręcznik dla wyższych szkół oficerskich*, Warszawa 1971, s. 8-11.

²² B. Miśkiewicz, *Szkice z dziejów wojskowości*, Warszawa-Poznań 1991, s. 51.

²³ *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna*, wyd. Gutenberg, t. XVII, Kraków b.r.w., s. 187.

²⁴ *Słownik języka polskiego*, t. IX, red. W. Doroszewski, Warszawa 1967, s. 1220. Pierwsze

słowa „wojskowość” nie korespondują w pełni z zakresem pojęcia „historia wojska i sztuki wojennej”. Odnoszą się mianowicie do wszystkich spraw związanych z wojskiem, wojną i sztuką wojenną.

Z podanego przez Lindego rozumienia słowa „wojskowość”, „skład wojskowy, stan wojskowy, służba wojskowa”²⁵ można wnosić, że dawniej rozumiano jego treść wąsko, ograniczając ją wyłącznie do składu osobowego i służby wojskowej. Stąd przypuszczam, że kiedy zaczęto szczegółowo precyzować części składowe nauki historycznowojskowej, pojęcie „wojskowość” powiązано z dziejami wojska. Nie była to wszakże powszechna praktyka, gdyż nadal używano tego terminu dla określania całego przedmiotu nauki historycznowojskowej.

Jak więc należy pojmować i stosować terminologię naszej specjalizacji? Mając na względzie tradycję historiograficzną, stale łączącą pojęcie „wojskowość” z całokształtem spraw mieszczących się w przedmiocie nauki historycznowojskowej (Górski, Kukiel, Korzon, Sikorski, Ratajczyk i in), oraz treść słowa „wojskowość”, postuluję używanie tego określenia jako równorzędnego w stosunku do „historii wojskowej”. Natomiast za zbędne uważam włączanie terminu „historia wojskowości” do podziału nauki historycznowojskowej. Mielibyśmy wówczas do czynienia z „historią wojskową” lub „historią wojskowości” jako określeniami równorzędnymi dla całego przedmiotu nauki historycznowojskowej, dzielącymi się na: „historię wojska”, „historię sztuki wojennej” i „historię wojen”. Można także wyodrębnić dalsze działy, np. „historię techniki wojennej” czy „historię myśli wojskowej i nauki wojennej”, choć ta ostatnia powinna być rozpatrywana w ramach wojska i sztuki wojennej.

„historia wojskowa” lub „historia wojskowości”

„historia wojskowa”

„historia wojen”

„historia sztuki wojennej”

Zastosowanie takiej terminologii wynika z dotychczasowej praktyki badawczej, a zarazem porządkuje określenia będące nazwami dla przedmiotu nauki historycznowojskowej. Odtąd „historia wojskowa” i „historia wojskowości” to wyrażenia jednoznaczne, obejmujące cały zakres studiów nad dziejami oręża.

z cytowanych znaczeń „wojskowości” podaje również *Mała Encyklopedia Wojskowa*, t. III, s. 539.

²⁵ M. S. B. Linde, *Słownik...*, s. 376.

KAROL OLEJNIK

WZAJEMNE RELACJE TERMINÓW „MYŚL WOJSKOWA” — „HISTORIOGRAFIA WOJSKOWA”

W historiografii wojskowości co pewien czas rozwija się dyskusja dotycząca m.in. wzajemnych relacji pomiędzy wymienionymi w tytule pojęciami. Głos na ten temat zabierało dotychczas wielu badaczy, przypomnijmy choćby wypowiedzi Stanisława Herbsta, Zdzisława Spieralskiego, Tadeusza Nowaka, Janusza Sikorskiego, Leszka Wyszczelskiego oraz Benona Miśkiewicza. Także piszący te słowa próbował przedstawić swoje uwagi, do których po części tutaj nawiązano. Bezpośrednią tego przyczyną stała się lektura obszernej syntezy pióra Benona Miśkiewicza pt. *Polska historiografia wojskowa* (Poznań 1996, ss. 441). Tamże na kartach początkowych autor oddaje się rozważaniom metodycznym i metodologicznym, które w znacznej mierze podziela, lecz w części wzbudzają one wątpliwości. Zaczniemy jednak od tych pierwszych.

Tak więc jako zasadne uznaję stwierdzenie, że „regulaminy wojskowe, ustalające każdorazowo porządek w wojsku, należą z całą pewnością do »myśli wojskowej«. Są one bowiem jej wytworem i normują sprawy wojskowe, a więc wprowadzają w życie dorobek myśli wojskowej”. W moim przekonaniu takie potraktowanie zagadnienia można uznać jako rozwiewające niekiedy zgłaszane wątpliwości. Takowe natomiast chciałbym wyrazić odnośnie dalszej części wywodów Miśkiewicza, co czyni niezbędnym przytoczenie w tym miejscu ich znacznego fragmentu. Tak więc autor ten przedstawia następujący wywód: „Termin »myśl wojskowa« niekiedy łączy się z pojęciem »piśmiennictwo wojskowe«. To ostatnie posiada jednak szersze znaczenie i obejmuje całokształt twórczości związanej z działalnością militarną społeczeństwa, a więc i prace historyczne prezentujące sprawy wojskowe”. W dalszej części swojej wypowiedzi omawiany autor dzieli „piśmiennictwo wojskowe” na wypowiedzi zawodowych żołnierzy (zarówno teoretyczne, jak też praktyczne) oraz na wypowiedzi historyków, którzy „zajmują się odtwarzaniem militarnej strony procesu dziejowego”. Z powyższego podziału Miśkiewicz wyprowadza wniosek o rozróżnieniu „badań prowadzonych na rzecz nauki wojennej oraz nauki historycznej”. Obydwa rodzaje badań składają się wszakże na pojęcie „piśmiennictwa wojskowego”. Wreszcie następuje

stwierdzenie, nad którym chciałbym się zatrzymać. Brzmi ono następująco: „Pojęcie »myśli wojskowej« nie obejmuje, w moim przekonaniu, prac z zakresu dziejów wojskowych. Te stanowią bowiem odrębny przedmiot historii historiografii wojskowej i obejmują prace odtwarzające wszelką działalność wojskową społeczeństwa (...) oraz dociekają nad ich rolą i związkami z ogólnym procesem historycznym”.

Aby odnieść się do powyższego stwierdzenia, należy — jak sędzę — dokonać krótkiej wykładni rozumienia samego pojmowania terminu „myśl wojskowa”. Tak więc pod tym pojęciem będziemy rozumieli wyrażone w formie pisemnej (jako samodzielna rozprawa bądź też na marginesie innych rozważań) poglądy autora, które będą stanowiły uogólnienie jego doświadczeń praktycznych. Wyobrażamy sobie taką sytuację, kiedy to doświadczony wojak (najlepiej ze szczebla dowódczego, jako że wówczas zakres tego doświadczenia będzie dostatecznie szeroki) przelewa na papier własne poglądy, efekt tego, co sam doświadczył, czego był świadkiem w swojej praktyce wojennej. Wszelako taka sytuacja nie jest jedyną, która może powodować powstanie pisemnej refleksji. Równie dobrze przyczyną sprawczą może być uogólnienie nie własnych, lecz cudzych doświadczeń wojennych. Analiza wojskowego dorobku teoretycznego z różnych epok i z różnych kręgów kulturowych przynosi nam nader liczne przykłady, kiedy to np. człowiek pióra (wybitny humanista, pisarz), często odległy od zagadnień pola walki, pod wrażeniem rozmowy z doświadczonym wojskowym-praktykiem, chwycił za pióro i tworzył (mniej lub bardziej udany — to już inne zagadnienie) traktat zawierający praktyczne wskazówki odnośnie kwestii militarnych. Nie szukając daleko, można w tym miejscu posłużyć się przykładami z naszego, polskiego podwórka. W grupie pierwszych polskich traktatów wojskowych zwykło się zamieszczać dzieło Marcina Bielskiego *Sprawa rycerska...*, które stanowi rozwinięcie poglądów autora odnośnie omawianych kwestii, wyrażonych już wcześniej w politycznej satyrze *Sejm niewieści*. Wszelako Bielski, kronikarz, poeta, ale także żołnierz i uczestnik kampanii obertyńskiej, napisał *Sprawę rycerską* jako dzieło, które w jednakowej mierze jest traktatem z zakresu „myśli wojskowej”, co rozprawą historyczną. Wszak dwie trzecie dzieła zostało poświęcone omówieniu wojskowej starożytności, a dopiero pozostała część (od V do VIII) to rozważania dotyczące współczesnej wojskowości polskiej. Zawarte tam praktyczne wskazówki, dotyczące np. prowadzenia działań oblężniczych, zostały natomiast oparte zarówno na doświadczeniach autora, jak i na znajomości dzieł historycznych oraz innych traktatów. A oto inny przykład, także dotyczący Polski. Przez długie lata znany był na Zachodzie Europy traktat pióra znanego humanisty flamandzkiego Jana Stratiusa (właściwe brzmienie nazwiska Jehan van der Straten) pt. *De bello cum juratissimis christianae fidei hostibus Turcis gerendo disputatio sapientissima (Najmądrzejsza rozmowa o wojnie z Turkami, najbardziej zawziętymi wrogami wiary chrześcijańskiej)*, który powstał właśnie jako rezultat dysputy humanisty z wybitnym praktykiem, hetmanem Janem Tarnowskim. Wprawdzie Tarnowski swoje doświadczenia znacznie

obszerniej zawarł we własnych traktatach, ale i wkład tego, który je spisał i opracował jest bezsporny. Spróbujmy teraz odnieść się do tych przedstawionych wyżej dwu sposobów tworzenia traktatów wojskowych. Zarówno w jednym, jak też w drugim przypadku zasadniczą rolę odegrał materiał z przeszłości, materiał historyczny. Może (choć nie musi) być on eksponowany bezpośrednio, z powoływaniem się autora na konkretne przykłady historyczne, ale bywa i tak, że wydarzenia z bliższej lub dalszej historii stały się podstawą do uogólnień, aczkolwiek bezpośrednio w danym dziele one nie występują.

W naszych poszukiwaniach dróg, na jakich mogły pojawiać się traktaty wojskowe jako wyraz omawianej przez nas „myśli wojskowej”, nie możemy poprzestać na wskazaniu wyżej omówionych wariantów. Kolejną możliwą sytuacją była taka, gdy piszący tworzył dzieło będące rezultatem jego własnych przemyśleń. Z takimi sytuacjami szczególnie często można się spotkać w okresie odrodzenia, kiedy to zadufani w swoje intelektualne możliwości pisarze-humaniści, także i tę dziedzinę rzeczywistości brali na warsztat swoich rozważań. Klasycznym tego przykładem może być Nicolo Machiavelli, dla którego recepta na silne i sprawne wojsko była elementem niezbędnym w dociekaniach nad nienagannie funkcjonującym państwem. Swoje w tej mierze wywody oparł on bez reszty na materiale historycznym i to z odległych epok. Twórca traktatu wojskowego mógł ulec pokusie formułowania własnych przemyśleń także pod wpływem przeczytanej literatury historycznej czy też pod wpływem wcześniejszych traktatów poświęconych tym kwestiom. O tym, że tak właśnie było, świadczą ślady Vegetiusa, Cesara i innych starożytnych obserwatorów kwestii militarnych w traktatach XVI czy XVII stulecia. Tak więc znów, jak poprzednio, w formie zarówno bezpośredniej, jak też w sposób pośredni literatura z zakresu dziejów, i to nie tylko wojskowych, była podstawowym czynnikiem przesądzającym o kształcie poglądów wygłaszanych w zupełnie innych epokach. Wreszcie traktaty zawierające próby uogólnień, które można traktować jako odbicie omawianej tutaj „myśli wojskowej”, powstawały także w wyniku (pod wrażeniem) rozmaitych wynalazków technicznych, o których pojawieniu się (a także rozlicznych konsekwencjach) informowały nie tylko relacje świadków, ale także opisy mniej lub bardziej odległe w czasie, czyli rozważania dziejopisów.

Odrębnymi argumentami, przesądzającymi, jak twierdzę, za włączeniem prac z zakresu dziejów wojskowych do „myśli wojskowej”, jest cel, jaki zawsze takim traktatom przyświecał. Był to zawsze cel praktyczny, a mianowicie dążenie do tego, aby przedstawić zainteresowanemu czytelnikowi propozycje optymalnych rozwiązań na polu walki. W takiej sytuacji niezmiernie istotną (podstawową) rolę odgrywały przykłady z minionych kampanii wojennych. Zarówno te ilustrujące rozwiązania trafne, jak też odnotowujące decyzje błędne. Nie można tutaj pominąć jeszcze i tej kwestii, że znajomość traktatów wojskowych powoli stawała się ważnym elementem wykształcenia

wojskowego. Wszelako zrozumienie samej istoty tych wywodów było możliwe jedynie w kontekście szerokiej znajomości prac historycznych. Te dwa elementy (teoria i opis historyczny) wzajemnie się uzupełniały, wręcz warunkowały. Ponadto do powyższych uwag — jak sądzę — dołączyć musimy nader istotny czynnik czasu. Otóż niewiele jest takich sytuacji, gdy mamy do czynienia z „czystymi” rozważaniami teoretycznymi, zazwyczaj bowiem łączą się one z odwołaniami do kontekstu historycznego. Także i tutaj możemy odwołać się do przykładu dzieła, które znalazło w Polsce bardzo liczne grono czytelników. Mamy tu na względzie traktat Konstantego z Ostrowicy pt. *Pamiętniki Janczara czyli Kronika Turecka*. Jest to dzieło w jednakim stopniu rozprawą historyczną, co traktatem z zakresu „myśli wojskowej”. Można też z powodzeniem upierać się, że jest ono traktatem z kręgu publicystyki antytureckiej. Wszelkie spory w tym względzie będą jednak jałowe, omawiana bowiem rozprawa łączy w sobie wszystkie wymienione wyżej formy. Literacko-pamiętnikarską, historyczną, a także teoretycznowojskową. Powyższy przykład nie jest jedynym. Taka sytuacja miała miejsce, poczynając mniej więcej od drugiej połowy wieku XV, poprzez stulecie XVI (z jego niekiedy wręcz schematycznym odwoływaniem się do starożytności) oraz wiek następny. Także w okresie oświecenia, kiedy to szeroko eksponowano „sclentyczne” podejście do rzeczywistości, teoretyczne rozważania poświęcone kwestiom militarnym przesycone były elementami historycznymi.

Jeszcze większa zależność, niekiedy posiadająca znamiona tożsamości, miała miejsce w okresach wcześniejszych. Wywody Galla Anonima, Wincentego Kadłubka, Janka z Czarnkowa czy Jana Długosza nie były wprawdzie traktatami wojskowymi, trudno je zaliczyć do przykładów „myśli wojskowej”, ale ponieważ zawierały opis wydarzeń wojennych z bliższej (np. Janko z Czarnkowa oraz Długosz) czy dalszej przeszłości (Gall), posiadały taką samą praktyczną użyteczność, jak traktaty Tarnowskiego czy Zebrzydowskiego. Nie znaczy to, rzecz jasna, że już wówczas odczytywano te historyczne traktaty jako wzorce dla rozwiązywania konkretnych sytuacji militarnych. Wszelako dla dzisiejszych badaczy dzieła te mogą stanowić przykłady ilustrujące początki kształtowania się teoretycznych spostrzeżeń na temat wojny, wojska, sztuki prowadzenia działań orężnych czy miejsca tych kwestii w życiu ówczesnych społeczeństw. Jeżeli odnotowywano z taką precyzją konkretne rozwiązania sytuacji wojennych, to z całą pewnością było to rezultatem doceniania tych właśnie szczególnie trafnych posunięć.

Tak więc jestem zdania, że używając pojęcia „myśl wojskowa” jako sposobu proponowania optymalnych rozwiązań różnorodnych kwestii związanych z problematyką wojskową, podczas ich badania nie można pomijać prac o charakterze historycznym. W okresie najdawniejszym, tzw. historiografii opisowo-pragmatycznej, nieudolność zapisu nie oznacza wszak braku zamysłu uogólniającego. Dla badacza dziejów myśli wojskowej jest to cenna wskazówka dotycząca np. dążeń kronikarza do

ukazania, w jaki to przemyślny sposób wódz wywiódł przeciwników w pole, jak to złamał w nich ducha wojowniczości, nekając ciągłymi atakami itd. Decyzje trafne (częściej) czy też błędne (znacznie rzadziej) podejmowane przez wodza, których opisy są zawarte w kronikach i rocznikach średniowiecznych, mogą być traktowane w podobny sposób, jak analiza bitewnego szyku Tatarów czy Turków w traktatach z XVI stulecia. W tym przypadku, jak sądzę, całkowicie możemy abstrahować od sposobu ich odczytywania przez ich najdawniejszych czytelników. Dla nas natomiast takie potraktowanie tych pierwocin teoretycznej myśli, wskazówek praktycznych czy też próby uogólnień (niezależnie jakiej nazwy użyjemy), jest jedynym sposobem pokazania ewolucyjnych zmian, jakim te kwestie podlegały.

GERARD LABUDA

POLSKA HISTORIOGRAFIA WOJSKOWA W SYNTETYCZNYM UJĘCIU

(Benon Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996, Wydawnictwo Akademia, ss. 441.)

Po ponad czterdziestu latach analitycznych i metodologicznych zmaganiach nad historią wojska i wojskowości polskiej autor omawianego dzieła, Benon Miśkiewicz, zdobył się na rzecz dla rozwoju każdej dyscypliny badawczej bardzo dużej wagi. Mamy otóż stosunkowo dużo zarysów historii historiografii i zarysów metodologii historii. Stosunkowo niewiele — zarysów historiografii gospodarczej, historii ekonomii, historii ustroju i prawa, sztuki, języka itd.; jedyny wyjątek stanowi historia literatury i piśmiennictwa, która z istoty rzeczy musi zajmować się nie tylko przedmiotem swoich badań, lecz także samą sobą. Tymczasem oczywiste jest, że syntezy cząstkowe poszczególnych działów historiografii warunkują powodzenie syntezy historii historiografii w ogóle. Albowiem syntezy takie spełniają od razu dwa ważne zadania. Z jednej strony ukazują one postęp badań przedmiotowych w danym dziale historii, z drugiej zaś w poglądach historyków odzwierciedlają się zmiany w ich zapatrywaniach na sam zakres przedmiotu badań, na analityczne metody badawcze stosowane przez nich, a także umiejętności metodologiczne konstruowania syntezy. Gdy więc oceniamy takie dzieło, jak omawiany tutaj zarys polskiej historiografii wojskowej, otrzymujemy od razu gotowy zestaw pytań, jakie należy postawić takiemu dziełu.

We *Wstępie* Miśkiewicz słusznie stwierdza, iż w dotychczasowym dorobku literatury historyczno-wojskowej brak zarysu takiej historiografii. Należy się też z nim zgodzić, że bez znajomości jej dziejów „trudno zapoznawać się z historią wojskową, jako kierunkiem badań historycznych” (s. 7). Ze zrozumieniem trzeba również podejść do jego zastrzeżenia, że jest jeszcze za wcześnie na nakreślenie pełnego obrazu tej historiografii, oraz że w swoim dziele będzie zmierzał „jedynie do ukazania dominujących w niej poglądów czy prądów historiograficznych”. W jego zamysle ma ono z jednej strony stworzyć podstawę do dalszych studiów nad twórczością historyków wojskowości, z drugiej zaś umożliwić poznanie prac i poglądów badaczy, repre-

zentatywnych dla tego działu historii. Charakteryzując ich osiągnięcia, dochodzi się do rozpoznania „głównych etapów rozwoju polskiej historiografii wojskowej” (s. 8).

W konsekwencji poczynionych w tej dziedzinie obserwacji Autor przedstawił w rozdziale wstępnym dość szczegółową periodyzację jej rozwoju:

I: Połowa XIX w.-1880 r. — wyodrębnienie polskiej historiografii wojskowej z historiografii ogólnej;

II: Lata 1880-1918 — wykształcenie się historiografii wojskowej jako gatunku dziejopisarskiego;

III: Lata 1918-1939 — umocnienie się historiografii wojskowej w ogólnym rozwoju ówczesnej historiografii, z dwoma podokresami: 1918-1926 i 1927-1939, przy czym rok przełomowy 1926 nie wymaga szczegółowego uzasadnienia;

IV: Okres 1939-1945 — zamarcie działalności otwartej w kraju i kontynuacja na obczyźnie w warunkach wojennych;

V: Lata 1945-1989, z datami granicznymi podokresów: 1945, 1949, 1956, 1971.

Realizując wytyczone w ten sposób zadania, Autor w pięciu merytorycznych rozdziałach przedstawił osobowo i rzeczowo osiągnięcia poszczególnych historyków w obranym przez nich polu badań.

W rozdziale I rozpatrzone zagadnienie podstawowe: od kiedy w historiografii polskiej można mówić o powstaniu działu historii wojskowej (inaczej: militarnej), a w ślad za tym — odnośnej historiografii. Zdaniem Miśkiewicza, po przedyskutowaniu obiegowych w tej sprawie opinii, widać, że nastąpiło to dopiero u schyłku pierwszej połowy XIX w., gdyż dopiero wtedy pojawiają się pierwsi historycy traktujący historię wojen i wojskowości jako jeden z głównych przedmiotów swoich zainteresowań. Autor słusznie łączy to wyodrębnienie się z upowszechnieniem metody genetycznej w badaniach historycznych w ogóle.

Do tej pierwszej grupy historyków wojskowości zaliczeni zostali: Józef T. Głębocki, (pseudonim: Józef Doliwa), Edward Kotłubaj, Jędrzej Moraczewski, Wacław A. Maciejowski, Łukasz Gołębiowski, Kazimierz W. Wójcicki, Maurycy I. A. Dzieduszycki, Michał Gliszczyński, Jan Karłowicz, Józef A. Rolle, Bolesław Sikorski, Józef A. Lępkowski, Ludwik Jenike oraz wreszcie najmniej z nich znany Wojciech Grochowski. Nawet dla historyków historiografii dobrze obznajmionych z jej dziejami niektóre z tych nazwisk brzmią dość egzotycznie; w wielu wypadkach odnosi się je w większym stopniu do dziedziny literatury, języka, ustroju, etnografii itp. Jednakże po zaznajomieniu się z treścią omawianego rozdziału dochodzimy do zgodnego z Autorem przekonania, iż istotnie znaczna część ich twórczości dotyczyła dziejów wojskowości.

Jest więc wielką zasługą Miśkiewicza, że wydobyl ich wszystkich z zapomnienia. W szczególności dotyczy to Głębockiego i Kotłubaja. Toteż przy tak skrupulatnym podejściu do tego zagadnienia nie wahałbym się na dodatek dopisać nazwiska Karola Szajnochy, którego opis „wielkiej wojny” z 1410 r., zawarty w tomie IV dzieła *Jadwiga*

i Jagiełło (s. 242-316), ma wszystkie cechy militarnej analizy bitwy grunwaldzkiej; jak wiemy, obraz tej bitwy w tym ujęciu inspirował w dużym stopniu Henryka Sienkiewicza w jego z kolei opisie tejże bitwy w *Krzyżakach*. Również w Szajnochy *Szkicach historycznych* znalazłby się niejeden esej godny uwagi historyka wojskowości (jak np. zwycięstwo 1675 r. pod Lwowem, t. II, s. 105-120).

W sumie zgodzimy się z Miśkiewiczem, że „wymienieni autorzy byli więcej amatorami, niż historykami [wojskowości]. Nie posiadali też żadnego oparcia w instytucjach życia naukowego, a państwa zaborcze nieprzychylnym okiem patrzyły na publikowane przez nich prace, obawiając się rozbudzenia ducha narodowego” (s. 59).

Rozdział II Autor zatytułował *Rozwój polskiej historiografii w latach 1880-1918* (s. 61-143). Z przeprowadzonej w tym rozdziale analizy wynika, że w okresie pozytywizmu doszło do wytworzenia historii wojen i wojskowości jako w pełni samodzielnego przedmiotu badań historycznych i pojawili się pierwsi zawodowi przedstawiciele takiej historiografii. Czołowe miejsce wśród nich zajmują: historyk-amator, ale wojskowy z zawodu, Konstanty Górski (1826-1898), oficer wojsk carskich, który po przejściu na emeryturę (1866-1877) i ponownie w 1886 r. skierował się ku dziejom dwu głównych składników armii: piechoty (1893) i jazdy (1894), a także artylerii (wyd. pośmiertne 1902), oraz historyk zawodowy, ale nie wojskowy, Tadeusz Korzon (1839-1918), autor znanych *Dziejów wojen i wojskowości w Polsce* (t. I-III, 1912).

Omówiwszy starannie wszystkie ich dzieła, Autor skupił wokół nich i zanalizował twórczość całej galerii pomniejszych historyków, którzy opracowali różne dziedziny historii wojen i wojskowości polskiej, jak: Wojciech i Leon Chrzanowscy, Edmund Callier, Marian K. Dubiecki, Ferdynand Kudelka, Antoni Dolleczek, Władysław Jagielski (Soldier), Adam Wolański (Soplica), a także wielu bardzo wybitnych historyków, którzy obok swego głównego pola badań zajmowali się ubocznie historią wojskową. Są to m.in. Ludwik Kubala i Władysław Czermak.

W zakres swej analizy Miśkiewicz słusznie włączył historyków literatury i języka, poruszających tematykę wojenno-wojskową (np. Józef Tretiak i Władysław Łebski). Wydobyte w tym kontekście Łebskiego, zajmującego się słownictwem wojskowym, zasługuje tu na szczególne podkreślenie, jest to bowiem nadal bardzo ważny, choć obecnie jakby zaniedbany dział historii wojskowości. Najwięcej miejsca poświęcił Autor dwu postaciom reprezentatywnym dla tego okresu, tj. Górskiemu i Korzonowi; na podkreślenie zasługuje nadanie właściwego miejsca Górskiemu, nieco zapomnianemu w cieniu znacznych osiągnięć Korzona.

Centralne miejsce w omawianym dziele zajmuje rozdział III, charakteryzujący historiografię wojskową lat 1918-1939 (s. 145-296), nie tylko ze względu na aspekt ilościowy, lecz przede wszystkim jakościowy omawianych w tym okresie spraw.

Podobnie jak w poprzednim rozdziale, Autor wydobyl „liderów” historiografii wojskowej, wskazując (i obszernie to uzasadniając) na Wacława Tokarza i Mariana Kukiela.

Podział wewnętrzny jest tutaj bardziej złożony, gdyż z jednej strony bardzo wyraźnie zarysował się podział na historyków-cywilów, przeważnie powiązanych lub wywodzących się z ośrodków akademickich (uniwersyteckich), i historyków-zawodowych wojskowych, związanych jednoznacznie z obozem legionowym, a osobiście z Józefem Piłsudskim. Obok nich zarysowała się swoją działalnością badawczą jeszcze trzecia grupa historyków, specjalizujących się w różnych „neutralnych” dziedzinach historii militarnej, przyciągniętych do tej pracy samym przedmiotem badań.

Bogatą tematykę tego okresu ujął Autor w czterech podrozdziałach, rozpoczynając od ogólnej charakterystyki organizacji badań wojskowych, a następnie kolejno główne ich nurty w ujęciu personalnym.

Na pierwszym miejscu znaleźli się tu: znowu Tokarz i Kukiel, a także kolejno: Bronisław Pawłowski, Otton Laskowski, Bronisław Gembarzewski, Władysław Dziewanowski, Witold Hupert, Henryk Bagiński, a z młodszych szczególnie aktywny Janusz Staszewski. Dla nich historia wojska była głównym polem działania.

Na drugim miejscu znaleźli się historycy, przeważnie uniwersyteccy, którzy wchodzili na teren historii wojskowej jako badacze dziejów politycznych i społecznych. Autor zalicza do nich: Adama Skalkowskiego, Michała Sokolnickiego, Włodzimierza Dzwonkowskiego, Henryka Mościckiego, Władysława Konopczyńskiego, Olgierda Górkę, tudzież Jana Gerlacha.

Na trzecim miejscu omówiona została działalność dziejopisarska zawodowych historyków wojskowych, skupiona wokół osoby Józefa Piłsudskiego, z pogranicza naukowej historiografii, a prawie w całości mieszcząca się w obrębie publicystyki historiograficznej. Należy tu przede wszystkim sam Piłsudski, a następnie: Julian Stachewicz, Wacław Lipiński, Stefan Pomarański, Otton Dąbrowski, Stanisław Dygat, Juliusz Kozolubski, Józef Kulczycki, Stanisław Rutkowski i Jan Giergielewicz.

Z tamtego „piłsudczykowskiego” kręgu wydobylbym Giergielewicza, który ze względu na swoje techniczno-wojskowe zainteresowania należy do drugiej grupy, zaczynającej się od Stanisława Płoskiego i młodzieńczego wówczas Augusta Cichowicza.

Na czwartym miejscu wyodrębnił Autor kilkanaście nazwisk historyków, których główne pola badań mieściły się poza historią wojskową, ale ze względu na sąsiadujące z wojskiem i z wojną zakresy zainteresowań wpisali się również swoimi pracami do historiografii wojskowej. Są to: Stanisław Bodniak, Wacław Sobieski, Witold Hubert, Władysław Czapliński, Kazimierz Lepsi, Jan Fiedberg, Stanisław Kutrzeba, Alfred Blumenstok (Halban), Ferdynand Bostel, Władysław Semkowicz, Kazimierz Biesiekierski, Jan Kamiński, Henryk Eile, Ludwik Zembruski, Franciszek Giedroyc,

Artur Śliwiński (ten ostatni z pewnością kwalifikuje się do grupy „piłsudczykowskiej”).

W tym rozdziale na czoło wybija się bardzo szeroko i z dużym zacięciem merytorycznym omówiony konflikt między historykami-zawodowcami w osobach Tokarza i Kukiela a historykami-amatorami i publicystami z otoczenia marszałka Piłsudskiego. Autor dochodzi do wniosku, że wpływ Piłsudskiego na rozwój historiografii wojskowej w Polsce, zrazu tylko ograniczony do kręgu legionowego, wzmógł się po zamachu majowym. Wyraziło się to szczególnie drastycznie przez odsunięcie Tokarza i Kukiela z Biura Historycznego i przez powierzenie pieczy nad tą dziedziną badań Stachewiczowi, wówczas wpływ ów stał się przemożny i w wyniku bardzo negatywny.

Zakres tych negatywnych wpływów należy ograniczyć do stosunkowo wysokiego kręgu osób i do stosunkowo wąskiego kręgu zagadnień. Od tego kręgu koteryjnego i jego wątpliwych osiągnięć, od którego poważna historiografia stanowczo się odseparowała i opowiedziała się zdecydowanie po stronie Tokarza i Kukiela, należy odróżnić ogrom podjętych i z powodzeniem osiągniętych w ciągu tego dwudziestolecia dokonań.

Z rozległej i bardzo sumiennie przez Autora przeprowadzonej analizy wynika, że w tym okresie historia wojskowa stała się w pełni dyscypliną naukową i że, tak jak ze szkoły Askenazego (co trafnie zostało zauważone) wywodziła się czołówka badaczy dwu pierwszych pokoleń historyków wojskowych, tak z seminariów uniwersyteckich tego czasu wyłoniła się cała kadra tych historyków wojen i wojskowości, która po roku 1939 aż do 1989 pielęgnowała i rozwijała — również w warunkach wielkiego nacisku amatorów i ideologów — etos dobrej roboty badawczej. Na szczególną uwagę zasługują tutaj wywody poświęcone tak trafnie nazwanej „neutralnej grupie badaczy” w osobach rozpoczynających wówczas swoją działalność Płoskiego i Cichowicza, Antoniego Hniłki, Józefa Jasnowskiego, Mariana Małuszyńskiego, Edmunda Oppmana, Józefa Skrzypka, Władysława Tomkiewicza, Kazimierza Tyszkowskiego i Wacława Zatorskiego (s. 280-287). Byli to bowiem poważni historycy, którzy może żywili jakieś sympatie legionowe, ale na pierwszym miejscu stawiali naukowe analizy i na nich poprzestawali.

W rozdziale IV Autor krótko przedstawił dorobek *Historiografii wojskowej w latach 1939-1945* (s. 297-303). Z istoty rzeczy i ze względu na płynny stan badań ten rozdział w przyszłości będzie wymagał poszerzenia. Obejmuje on głównie twórczość historyków emigracyjnych, poświęconą przede wszystkim kampanii wrześniowej z 1939 r.

W rozdziale V wszedł Autor na świeżo uprawiane pole, omawiając osiągnięcia historiografii wojskowej w latach 1945-1989 (s. 307-418). W rozdziale tym Miśkiewicz scharakteryzował kolejno ogólne warunki rozwoju historiografii wojskowej w kraju i na emigracji, powstanie i działalność zawodowych placówek i instytutów badawczych, główne kierunki badań w latach 1945-1988, prawie wyłącznie krajowych, wreszcie

szczegółowo przedstawił sylwetki najwybitniejszych historyków zawodowo zajmujących się w tym okresie historią wojen i wojskowości. Są to: Stanisław Herbst, Janusz Woliński, Jan Pachoński, Stefan M. Kuczyński, Władysław Bortnowski, Witold Biegański, Tadeusz B. Jędruszczak, Andrzej Nadolski.

Ze szczególną atencją wyraził się w swojej charakterystyce o działalności badawczej i dydaktyczno-pedagogicznej, a także organizacyjnej Herbst i Wolińskiego. Docenił też w pełni prace Pachońskiego i Jędruszczaka. W okresie 1945-1989 nadal duży wkład do problematyki wojskowej wnosili badacze i historycy uniwersyteccy, jak np. Kazimierz Lepszy i Władysław Czapliński oraz Stefan M. Kuczyński; jakkolwiek ten ostatni dopiero po roku 1945 zabył swoimi studiami nad bitwą pod Grunwaldem. W tym kontekście może więcej uwagi należało poświęcić wkładowi Mariana Biskupa w omawianą dziedzinę badań, dotyczących zwłaszcza wojen polsko-krzyżackich, wśród których na czoło wybija się fundamentalne dzieło o przebiegu wojny trzynastoletniej (1454-1466).

Autor wyłonił w tym rozdziale całą grupę „najaktywniejszych” badaczy (s. 361-418). Znaleźli się w niej następujący historycy: Herbst, Woliński, Pachoński, Kuczyński, Bortnowski, Biegański, Andrzej Zahorski, Jędruszczak, Nadolski i Eugeniusz Kozłowski. Gwoli sprawiedliwości wymienić w tym szeregu należy samego Miśkiewicza, choć zrozumiałe jest, że nie wypadało mu się w to grono wpisywać. Możemy to jednak śmiało zrobić za niego; tym bardziej, że potrafił w ośrodku poznańskim wytworzyć coś na kształt swojej „szkoły, objawiającej nie tylko zainteresowanie dla badań ściśle źródłowych, lecz także teoretycznych i metodologicznych”, wśród których z młodszych poczesne miejsce zajął już Karol Olejnik.

Przy niektórych nazwiskach nachodzą mnie pewne wątpliwości: „najaktywniejszy”, nie oznacza równocześnie jakościowo wybitny. Odniosłbym to przede wszystkim do Bortnowskiego, który, nic nie ujmując jego dziejopisarskiej płodności, nie pozostawił po sobie dorobku o znaczącej trwałości. Miałbym też wątpliwości, czy należy Wolińskiego zaliczyć do historyków wojska i wojskowości w ścisłym tego słowa znaczeniu. Główne bowiem swoje zainteresowania historiograficzne umieścił on poza tym polem badań. Natomiast bez wahania wpisałbym tutaj takie nazwiska, jak właśnie wymieniony co dopiero Biskup, dalej Janusz Sikorski (ze względu na zredagowany przez niego znakomity dwutomowy *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*) i Jan Wimmer.

Najogólniej jednak trzeba powiedzieć, że w tym rozdziale mniej mówi się o osobach, a więcej o zbiorowym wysiłku badawczym, w którym większy nacisk został położony na rzeczowe osiągnięcia w całokształcie dziejów polskiej wojskowości od czasów piastowskich aż po epokę współczesną. Jest to słuszne podejście do tematu.

Ten rozdział będzie na pewno poddany bardziej wnikliwej krytyce niż poprzednie przez grono współczesnych historyków. Będzie on też rozrastał się w miarę postępu

badań. Zapewne zostaną też przez znawców tych zagadnień zgłoszone propozycje uzupełnień osobowych i rzeczowych. Trzeba by w tym kierunku podjąć bardziej szczegółowe badania natury bibliograficznej, do czego nie czuję się powołany. Upomniałbym się tylko o jedno nazwisko: Mariana Krwawicza (1928-1983), które pojawiło się w przeglądzie opracowań o charakterze bibliograficznym, a nie zostało dostatecznie uwzględnione w dziale merytorycznym. Wpisał się on do historiografii polskiej wojskowości swoimi pracami o obronie wybrzeża w 1627 r., tj. bitwą morską pod Oliwą (1955), syntetyczną pracą o marynarce wojennej i obronie wybrzeża w dawnych wiekach (1961). Jeżeli nawet takich uzupełnień będzie więcej, to nie zaważą one na imponującym indeksie historyków, szczegółowo w tej książce przypomnianych, omówionych i ocenionych.

Toteż wracając do pytania postawionego na początku, możemy z całym przekonaniem powiedzieć, że dzieło Miśkiewicza, nowatorskie tematycznie, osiągnęło oba wymienione tam cele: a) kreśli ono przejrzysto główne etapy rozwoju polskiej historiografii wojska i wojskowości oraz b) ukazuje równocześnie postęp badań nad historią wojska i historią wojen. Z pewnością odda ono wielką przysługę wszystkim młodym badaczom, którzy przymierzają się do wejścia na ten teren naszych dziejów.

ZBIGNIEW PILARCZYK

PROBLEMATYKA FORTYFIKACYJNA W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII WOJSKOWEJ. STAN BADAŃ

W opublikowanej ostatnio pracy *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy* jej autor, Benon Miśkiewicz, zwraca uwagę, iż problematyka ta była i w dalszym ciągu jest „...niezwykle bogata i wielowątkowa”¹. Jednym z owych wątków jest zagadnienie fortyfikacji obronnych, które było już częściowo przedmiotem rozważań w polskiej historiografii. Szczególną rolę w tym względzie odegrał Tadeusz Marian Nowak, który na łamach „Studiów i Materiałów do Historii Wojskowości” wnikliwie analizował dorobek polskiej i obcej wojskowej literatury technicznej², oraz Stanisław Herbst, który w artykule *Stan badań nad fortyfikacją nowożytną w Polsce* zajął się nie tyle wyliczaniem opracowań i źródeł do historii, co scharakteryzowaniem stanu wiedzy o pięciu okresach fortyfikacji nowożytnej³. Pierwszy z nich przypadał, według propozycji autora, na wiek XVI, w którym próbowano w Polsce modernizować tradycyjne fortyfikacje. Herbst zwraca uwagę na różnorodność sposobów fortyfikowania stałych punktów oporu. Okres drugi przypadał na przełom XVI i XVII w. i można go nazwać bastejowym. Trzeci okres to czas upadku Rzeczypospolitej. Czwarty — czasy Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego. Ostatni, piąty — dzieje najnowszej fortyfikacji, poczynając od drugiej połowy XIX w. Propozycja ta jest niezwykle ciekawa i do dziś aktualna oraz warta kontynuowania.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie opracowań, powstałych w XX w. w polskiej historiografii wojskowej, traktujących o dziejach fortyfikacji.

W dotychczasowym dorobku literatury historycznowojskowej nie znajdujemy opracowania całościowo ujmującego rolę stałych punktów oporu w dziejach Polski.

¹ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa*, Poznań 1996, s. 338.

² T. M. Nowak, *Polskie piśmiennictwo techniczne do roku 1764*, Warszawa 1961; tenże, *Przegląd polskiego piśmiennictwa z dziedziny fortyfikacji i inżynierii wojskowej w XVI-XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XI/1965, cz. 2; tenże, *Z problematyki staropolskiego piśmiennictwa wojskowego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXIX/1987. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na czteroczęściowy artykuł tegoż, traktujący o istnieniu tłumaczeń i przedruków prac obcych autorów tworzących w starożytności i w czasach nowożytnych, pod wspólnym tytułem *Recepcja europejskiej literatury wojskowej w Polsce XVI-XVIII wieku*, cz. 1 i 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXII/1989, cz. 3, tamże, t. XXXIII/1990, cz. 4, tamże, t. XXXVII/1995.

³ „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.

O potrzebie takiej publikacji świadczy wysoka pozycja, jaką mają w środowisku historyków prace: *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, t. I-II, pod redakcją Aleksandra Króla (Warszawa 1935), oraz *Zarys historii fortyfikacji w Polsce niepodległej*⁴ i *Historia fortyfikacji na ziemiach polskich w dobie porzbirowej*⁵, obie autorstwa Kazimierza Biesiekierskiego. Autorzy, zawodowi oficerowie, zajmując się współczesnym budownictwem wojskowym okresu międzywojennego, pierwsi w polskiej historiografii podjęli się przedstawienia zarysu historii fortyfikacji. Z całą pewnością brakuje ich pracom pogłębionej refleksji historycznej, ale mimo tego stanowią one podstawę dla dalszych opracowań. Wymienione tytuły nie były jedynymi próbami w miarę pełnego przedstawienia historii fortyfikacji. Należy zwrócić uwagę na próby Aleksandra Aleksandrowicza⁶, Janusza Jastrzębskiego⁷, Karola Kleczke i Władysława Wyszynskiego⁸. Do niedawna były to w polskiej literaturze jedyne syntezы dziejów polskich fortyfikacji⁹. Pionierskim opracowaniem, będącym próbą nowego i szerokiego potraktowania tematu, jest praca Miśkiewicza, opisująca systemy obronne od czasów najdawniejszych do połowy XV wieku¹⁰. Istotnym zagadnieniem, którego rozwiązania podjął się autor, było wyjaśnienie pojęcia „stały punkt oporu”, również przedstawienie roli tego typu punktów jako miejsc warownych, umożliwiających skuteczną walkę podczas najazdów nieprzyjacielskich.

Zasadnym wydaje się kontynuowanie tego nurtu badawczego. Opracowanie całości problematyki fortyfikacyjnej na szerokim tle porównawczym jest zadaniem niezwykle trudnym, gdyż wymaga ujęcia interdyscyplinarnego, a ponadto umiejętności połączenia metod badawczych historii, archeologii, geografii, historii sztuki, żeby wymienić te najbardziej podstawowe. Nie można również zapominać o dziedzinach bardziej szczegółowych, takich jak teoria fortyfikacji, historia architektury, historia wojskowości, historia techniki. Doskonałym potwierdzeniem wymagań, jakie stawia przed badaczem nauka historycznowojskowa, może być jedyny, jak do tej pory, artykuł Nowaka, traktujący o zakresie i roli nauk pomocniczych historii wojskowej¹¹. Wszystko to

⁴ „Saper i Inżynier Wojskowy”, t. III, Warszawa 1924.

⁵ „Saper i Inżynier Wojskowy”, t. VI i VII, Warszawa 1926.

⁶ A. Aleksandrowicz, *Zarys historii fortyfikacji*, Toruń 1924.

⁷ J. Jastrzębski, *Historia fortyfikacji stałej*, Warszawa 1924.

⁸ K. Kleczke, W. Wyszynski, *Fortyfikacja stała*, Warszawa 1937.

⁹ Świadomie pomijam istniejące opracowania o charakterze popularnonaukowym, jak choćby: R. Borchenek, *Od muru chińskiego do linii Maginota*, Warszawa 1965; S. Fuglewicz, *Ilustrowana historia fortyfikacji*, Warszawa 1991; A. Piskadło, *Grody, zamki, fortece*, Warszawa 1977; M. Rogalski, M. Zaborowski, *Fortyfikacja wczoraj i dziś*, Warszawa 1978; R. Borchenek, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1980.

¹⁰ B. Miśkiewicz, *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań 1964.

¹¹ T. M. Nowak, *O naukach pomocniczych w historii*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXVI/1983.

powoduje, że badania fortyfikacji, aczkolwiek bardzo atrakcyjne, są w dalszym ciągu traktowane selektywnie. Potwierdzeniem tej tezy jest opracowanie Janusza Bogdanowskiego *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte* (Warszawa-Kraków 1996). Zbiera ono dotychczasowe rozważania autora na temat historii architektury militarnej oraz systematyki dzieł i założeń obronnych. Czytelnik otrzymał do rąk kompendium wiedzy z zakresu dziejów fortyfikacji i — co warto podkreślić — popartych bogatą ikonografią, a to w tego typu pracach nie jest bez znaczenia. Autor konsekwentnie lansuje tu swą koncepcję usystematyzowania rozwoju architektury obronnej. Jest ona „skażona” architektonicznym spojrzeniem i stąd dla wielu innych środowisk zajmujących się podobną problematyką może być kontrowersyjna. Zgodnie z tytułem pracy Bogdanowski odnosi dzieła obronne do krajobrazu, w którym powstawały. Takie spojrzenie, choć być może atrakcyjne, ogranicza znacznie warunki decydujące o budowie takich a nie innych umocnień.

O złożoności studiów nad dziejami fortyfikacji mogą świadczyć prace nad ujednoczeniem podstawowej terminologii. Po długiej dyskusji powstał zestaw terminów dobrze służący procesowi badawczemu¹². Zajmowali się tą problematyką: Leszek Kajzer¹³, Edward Kowalczyk¹⁴, Jerzy Rozpędowski¹⁵, wnosząc cenne spostrzeżenia, wzbogacając terminologię.

Aby prawidłowo ocenić zakres prac inwestycyjnych i budowlanych w dziedzinie fortyfikacji, należy rozpocząć od zagadnień podstawowych, dotyczących całokształtu problematyki związanej z przemianami w dziedzinie architektury. Nieocenione usługi oddał tutaj Adam Miłobędzki, autor dwóch ważnych opracowań. *Zarys dziejów architektury w Polsce* (Warszawa 1989) stanowi syntezę przemian w polskiej architekturze na przestrzeni dziejów, dając historykowi podstawowy wykład w tej dziedzinie. Obszerna monografia *Architektura polska XVII wieku* (Warszawa 1980) jest natomiast, jak do tej pory, jedynym opracowaniem w literaturze, które przedstawia pogłębiony obraz wszystkich rodzajów budownictwa polskiego, w tym również militarnego.

Polska historiografia dysponuje dwoma pełnymi opracowaniami, uwzględniającymi wszystkie elementy stymulujące rozwój ośrodków miejskich. Pierwszym jest synteza Jana Ptaśnika *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce* (Kraków 1934, Warszawa 1949), drugim zaś, obejmującym o wiele większy zakres czasowy, jest praca Marii Boguckiej

¹² *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, Kraków 1974, wkładki do „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”. Ten sam tekst został dołączony do pracy J. Bogdanowskiego, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 1996.

¹³ *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź 1984.

¹⁴ *Nazwy obronne: szup, samborza i zawada a zagadnienia obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992.

¹⁵ *Gród a zamek w Polsce — problem genezy i typologii*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 12/1978, Studia i Materiały nr 5.

i Henryka Samsonowicza *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* (Wrocław 1986)¹⁶, dająca obraz całokształtu przemian miast polskich jako wytworu różnych czynników. Podstawową tezę tej pracy jest stwierdzenie, że przez pryzmat dziejów miast można śledzić zjawiska mające wpływ na kształtowanie się państwa i narodu.

Kolejną godną odnotowania pracą, próbującą syntetyzować omawiany problem, jest obszerny artykuł Wojciecha Kalinowskiego pt. *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*¹⁷, który przedstawia historię rozwoju przestrzennego miast polskich ze szczególnym uwzględnieniem budowy nowych i przebudowy już istniejących fortyfikacji.

Na tak zarysowanym tle można właściwie pokazać miasto jako stały punkt oporu. Pierwszy podjął się takiej próby Bohdan Guerquin w artykule *Próby ustalenia kierunków w studiach nad średniowiecznymi fortyfikacjami miejskimi w Polsce*¹⁸. Korzystając z własnego doświadczenia w badaniach nad problematyką zamkową, próbował autor wskazać zasady metodologii badań nad fortyfikacjami miejskimi. Przede wszystkim zaproponował podział kraju na regiony i periodyzację umocnień. Podstawy właściwego przedstawienia tego zagadnienia dał też Miśkiewicz, odnosząc je do okresu średniowiecza¹⁹. W nieco inny sposób obronność miast została przedstawiona w pracy Jerzego Widawskiego *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XV wieku* (Warszawa 1973). Publikacja ta podzielona została na dwie części, z których pierwsza dotyczy analizy poszczególnych elementów obronnych systemu obrony miast, a druga jest katalogiem polskiej architektury militarnej miast polskich do XV w.

Podstawę dla rozwinięcia interesującego nas problemu daje również artykuł Miłobędzkiego pt. *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*²⁰. Autor kreśli m.in. uwarunkowania społeczne i ekonomiczne rozwoju miast ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień obronności.

Obok tych opracowań ogólnych urządzenia obronne miast polskich znalazły odbicie w wielu rozprawach szczegółowych.

Jednym z nielicznych miast polskich, które posiadają stosunkowo bogatą literaturę poświęconą problematyce militarnej, jest Poznań. Posługując się określeniem Karola Olejnika, wojenna przeszłość tego miasta ma dwie znaczące klamry. Pierwsza to umocnienia średniowieczne — jedno z najlepszych w tym czasie. Druga zaś to fortyfikacje pruskie, które stworzyły z Poznania jedną z najlepiej bronionych fortec

¹⁶ Opracowanie J. P t a ś n i k a, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, w zasadniczej części traktuje o okresie wcześniejszym, jednak w niektórych fragmentach, rozwija problem do czasów nowożytnych.

¹⁷ Artykuł opublikowany został w „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki”, t. VIII/1963, z. 3-4.

¹⁸ „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VI/1961, z. 1, s. 81-84.

¹⁹ *Rola stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań 1964.

²⁰ „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 1/1978.

w tym rejonie Europy. To, co działo się między tymi okresami, było raczej odbiciem typowej sytuacji miast polskich. Obraz tych wszystkich przemian znajdujemy w trzech opracowaniach: Olejnika *Z wojennej przeszłości Poznania* (Poznań 1982), Zbigniewa Pilarczyka *Obronność Poznania w latach 1253-1793* (Poznań 1988) oraz w pracy zespołowej pod redakcją Bogusława Polaka *Poznańskie fortyfikacje* (Poznań 1988). Należy też wspomnieć o najnowszym przedsięwzięciu wydawniczym poznańskiego środowiska naukowego, zajmującego się dziejami fortyfikacji w monograficznym numerze „Kroniki Miasta Poznania” pt. *Mury miejskie* (Poznań 1996). Mimo że podstawowy materiał dotyczy umocnień średniowiecznych miasta, znalazły tu swe odbicie również plany i realizacje nowożytne. Podkreślić trzeba skupienie dla opracowania tematu badaczy reprezentujących różne specjalizacje: historyków, historyków sztuki, archeologów. Jest to bodaj jedyny przykład w odniesieniu do dziejów fortyfikacji konkretnego miasta na terenie Polski.

Stosunkowo dobrze zostały odtworzone również fortyfikacje Krakowa. Stan umocnień średniowiecznych zanotowany został przez Jana Dobrzyckiego w książce *Dawne warownie Krakowa* (Kraków 1952) i Mariana Tobiasza, autora dwóch prac: *Rozwój fortyfikacji starego Krakowa*²¹ i *Fortyfikacje dawnego Krakowa* (Kraków 1973). W popularny sposób architektura obronna tego miasta została przedstawiona przez Jana Pachońskiego w pracy *Dawne mury floriańskie* (Kraków 1956). Od czasów najdawniejszych aż po nowoczesną twierdzę przedstawił umocnienia Krakowa Bogdanowski w opracowaniu *Warownie i zieleń twierdzy Kraków* (Kraków 1979). Znajdujemy tu wykład dotyczący historii fortyfikacji oraz dzieje fortyfikacji krakowskich ze szczególnym uwzględnieniem najnowszego okresu. Bardzo istotna jest teza autora o traktowaniu zachowanych dzieł obronnych jako elementu krajobrazu, co może mieć korzystny wpływ na zachowanie w obrazie nowoczesnego miasta.

Nie mniej bogata jest literatura traktująca o najsłynniejszej krakowskiej budowli obronnej — Barbakanie. Podstawą jest w tym przypadku monografia Marii Borowiejskiej-Bikenmajerowej *Barbakan Krakowski* (Kraków 1979). Również Bogdanowski podjął temat krakowskiego Barbakanu, widząc w nim najważniejszy punkt obrony miasta²². Trzeba wspomnieć o ciekawym zbiorze kilkudziesięciu rysunków Jana Gumowskiego ilustrującego stan urządzeń obronnych miasta²³.

Dzięki wnikliwym i obszernym pracom dokumentacyjnym Jerzego Stankiewicza również literatura dotycząca fortyfikacji Gdańska prezentuje pełną panoramę ich przemian, poczynając od czasów średniowiecznych aż po nowożytne, w których

²¹ „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XIV/1968, cz. 2, s. 3-91.

²² J. B o g d a n o w s k i, *Barbakan krakowski jako „dzieło kluczowe” miasta*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. IX/1975.

²³ J. G u m o w s k i, *Mury Krakowa*, Kraków 1933.

bastionowe umocnienia uczyniły z miasta twierdzą nie do zdobycia²⁴. Warto też zaznaczyć, że Gdańsk to nie tylko umocnienia samego miasta ale doskonale zaprojektowany i zrealizowany system obrony Pomorza Gdańskiego²⁵.

Również w czasach najnowszych potrzeba modernizowania systemu obrony Gdańska była dostrzegana i co ważne — realizowana²⁶.

Wspomnieć trzeba tutaj o monografii Mariana Biskupa *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454-1466* (Warszawa 1967). Nie znajdujemy w niej opisów fortyfikacji, ale w relacjonowaniu przebiegu konfliktu autor określa rolę miejsc umocnionych. Znakomitym uzupełnieniem tekstu jest kilkadziesiąt planów i widoków miast, w których ich fortyfikacje stanowią istotny element. Materiał ten może się stać podstawą szczegółowej analizy.

W nieco mniejszym stopniu wiele innych miast polskich posiada również opis swych fortyfikacji. Należą do nich: Krosno²⁷, Lublin²⁸, Lwów²⁹, Rzeszów³⁰, Wilno³¹, Jelenia Góra³², Wrocław³³, Warszawa³⁴.

²⁴ J. Stankiewicz, *Średniowieczne fortyfikacje Głównego Miasta Gdańska*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IV/1958; tegoż, *Rozwój fortyfikacji miasta Gdańska w XVI i XVII wieku na tle współczesnych osiągnięć sztuki fortyfikacyjnej w Europie*, w: *Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Historia wojskowości*, red. S. Okęcki, Warszawa 1960; R. Maszalski, J. Stankiewicz, *Dzieje fortyfikacji gdańskich*, Warszawa 1969.

²⁵ J. Stankiewicz, *System fortyfikacyjny Gdańska i okolicy w czasie wojny 1655-1660 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XX/1976, cz. 2; tegoż, *Nadmorska twierdza w Wisłoujściu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. II/1956.

²⁶ K. Biskup, *Fortyfikacje Biskupiej Górki w Gdańsku*, „Infort” — Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 31/1992.

²⁷ J. Ginalska, P. Łopatkiwicz, *Mury obronne Krosna od XIV do XVIII wieku*, Rzeszów 1994.

²⁸ H. Gawarecki, *Mury obronne Lublina*, „Ochrona Zabytków”, 3/1954.

²⁹ W. Tomkiewicz, *Dzieje obwarowań miejskich Lwowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XVI/1971, z. 2-3 oraz J. Witwicki, *Obwarowania śródmieścia Lwowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XVII/1971, z. 2-3.

³⁰ F. Kotuła, *Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta*, w: *Pięć wieków miasta Rzeszowa XIV-XVIII*, red. F. Błoński, Warszawa 1958.

³¹ E. Małachowicz, *Fortyfikacje Wilna*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, cz. 1, t. XXIII/1989, cz. 2, t. XXIV/1990, cz. 3, t. XXXV/1992.

³² E. Szczepański, *Średniowieczne umocnienia Jeleniej Góry*, „Rocznik Jeleniogórski”, t. XX/1982.

³³ M. Goliński, *Fortyfikacje miejskie Wrocławia XIII-XIV wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, XXIX/1987; E. Małachowicz, *Bastejowe fortyfikacje Wrocławia*, w: *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 9, seria: Studia i Materiały, nr 3, Wrocław 1975; T. Broniewski, *Niedobitki piastowskich umocnień Wrocławia*, „Ochrona Zabytków”, t. VIII/1955, nr 1; M. Bukowski, *Arsenał miejski przy bramie Mikołajskiej we Wrocławiu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IV/1958.

³⁴ A. Wejnert, *Starożytności Warszawy*, t. IV: *O rozwalisku dawnych wałów w Warszawie w roku*

Cenne jest istnienie opracowań fortyfikacji miejskich pochodzących z jednego regionu. W tym przypadku można posłużyć się przykładem pracy Ryszarda Woźniaka *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku* (Warszawa 1974). Wymieniony w tytule obszar należał do lepiej ufortyfikowanych tak w dalekiej przeszłości, jak i w czasach nowożytnych. Również miasta Pomorza Zachodniego należały do tych, których mieszkańcy przykładali ogromną wagę do sposobu ich fortyfikowania³⁵. Kompleksowe podejście do problemu obronności miast zachodniopomorskich i ich roli w systemie obrony państwa znajdujemy w pracy Stanisława Władysława Adamczyka *Rola miast w systemie obronnym państwa zachodniopomorskiego od XII do poł. XVII wieku* (Poznań 1980, maszynopis w Zakładzie Historii Wojskowości Instytutu Historii UAM). Jest to udana próba połączenia wszystkich elementów tak w warstwie politycznej, jak i ekonomicznej, mogących mieć wpływ na realizację założonego tematu.

Podobne podejście w odniesieniu do czasów średniowiecza zastosował Marian Przyłęcki, autor opracowania *Średniowieczne mury obronne miast Dolnego Śląska*³⁶.

Za spełniające nasze oczekiwania w warstwie informacyjnej, dotyczącej zagadnień obronności, należy uważać prace Maurycego Horna o miastach na Rusi Czerwonej: *Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych* (Wrocław 1972), *Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550-1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych* (Opole 1968) i *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną* (Wrocław 1964).

Przykłady te dowodzą potrzeby kontynuowania regionalnych opracowań, które mogłyby stać się podstawą do ujęcia miejskiej architektury obronnej na całym terytorium państwa polskiego.

Uzupełnieniem prac zajmujących się miejskimi fortyfikacjami są licznie powstające, szczególnie w ostatnich czasach, monografie miast³⁷. Z lektury tych opracowań wynika, że problematyka fortyfikacyjna nie zawsze znajduje w nich właściwe miejsce, a jeżeli

1853, Warszawa 1856; M. Baruch, *Warszawa średniowieczna. Dawne mury warowne Miasta Starej Warszawy*, Warszawa 1929; J. Zachwatowicz, *Mury obronne Warszawy i prace nad ich odslonięciem*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, r. V/1937; tegoż, *Mury i barbakan starej Warszawy*, „Ochrona Zabytków”, nr 2-3/1953; J. Boczkowski, *W sprawie datowania murów obronnych Warszawy*, Warszawa 1938; J. Widawski, *Początki i rozwój murowanych obwarowań Warszawy przed epoką broni palnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XV/1970, z. 3; Z. Tomaszewski, *Obwarowania Warszawy i obrona północnego wjazdu do miasta*, „Szkice Staromiejskie”, Warszawa 1955; J. Putkowski, *Fortyfikacje Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXV/1980, z. 1.

³⁵ W. Niemierowski, Z. Radacki, *Architektura obronna miast Pomorza Zachodniego*, „Szczecin”, z. 6/1958.

³⁶ „Komunikaty i Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, seria: A, t. XXXVI/1981.

³⁷ Przykłady konkretnych monografii wykorzystanych w opracowaniu podaje w załączonej bibliografii.

się pojawia, to jest rozproszona i pokazywana w kontekście innych, „ważniejszych” spraw. Odtworzenie stanu fortyfikacji miejskich na podstawie takich publikacji wymagać będzie „wyławiania” poszczególnych informacji z innych tekstów. Istnieją jednak odstępstwa od tej zasady.

Niemal wzorcowego opracowania doczekał się Zamość. Dwie prace — Herbsta i Jana Zachwatowicza *Twierdza Zamość* (Warszawa 1936) i Herbsta *Zamość* (Warszawa 1954) — kreślą w miarę pełny obraz powstania i rozwoju jednego z niewielu w Rzeczypospolitej miasta-twierdzy, które można porównać do podobnych, ale liczniej występujących na Zachodzie.

Wśród opracowań, które sprawy fortyfikacji z danego terenu traktują kompleksowo, ujmując charakterystykę umocnień miejskich i zamkowych, należy wymienić rozprawy o architekturze na ziemi rzeszowskiej³⁸ i ziemi łęczyckiej³⁹.

Początków istnienia stałych punktów oporu należy upatrywać w tzw. okresie grodowym. Kwestia ta była przedmiotem zainteresowań zarówno historyków, jak i archeologów. Najstarszą z tych prac jest Witolda Kowalenki *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)* (Poznań 1938). Kontynuacją tych badań było opracowanie Jana Kostrzewskiego *Grody staropolskie w świetle wyników ostatnich badań wykopaliskowych* (Kraków 1939). Po wojnie z powodzeniem kontynuowano ten kierunek badań. Pragniemy jedynie zwrócić uwagę na wybrane prace, zdając sobie sprawę, iż wybór ten nie będzie pełnym ich katalogiem. Ważna jest praca Witolda Hensla *Budownictwo obronne za czasów pierwszych Piastów*⁴⁰, która stanowi bodajże pierwszą próbę syntetycznego ujęcia tej problematyki w polskiej historiografii. Cenne jest również opracowanie Gabriela Leńczyka *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski* (Kraków 1983). Mamy tutaj do czynienia z przebogatym materiałem dokumentacyjnym, rejestrującym mnogość miejsc umocnionych z terenów Małopolski okresu najwcześniejszego. Prezentacja ta jest niezmiernie pomocna we wszelkich opracowaniach syntetycznych.

Znacznie lepiej przedstawia się stan literatury traktującej o zamkach polskich. Rozpocząć należy od prezentacji dzieła, które doczekało się niemal tylu słów pochwał, co krytyki, lecz taki jest los tzw. prac pionierskich. W pracy Guerquina *Zamki polskie* (Warszawa 1984) szczególnie cenną zdaje się część wstępna, wprowadzająca, będąca studium na temat przemian tego typu budowli na ziemiach polskich w dziejach naszego

³⁸ *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-lecie PRL. Materiały z sesji naukowej*, Łańcut, 9-10 maja 1970, Łańcut 1972; J. F r a z i k, *Zamki i budownictwo obronne Ziemi Rzeszowskiej*, Kraków 1971.

³⁹ L. K a j z e r, *Budownictwo obronne ziemi łęczyckiej (2 połowa XIII-I połowa XVII wieku)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XXXIX/1977; tegoż, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XII-XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Archaeologica”, nr 1, Łódź 1980.

⁴⁰ Została ona opublikowana w pracy *Początki Państwa Polskiego*, Poznań 1962.

państwa. Ten sam autor wydał wcześniej, w 1957 r., pracę o charakterze albumowym pt. *Zamki śląskie*, która była pierwowzorem dla opracowania dotyczącego zamków polskich. Opracowania Guerquina stały się wzorem dla podobnego ujęcia tematu w odniesieniu do całego terytorium lub regionów państwa polskiego w przeszłości. Szczególnie w ciągu kilku ostatnich lat zamki polskie są wdzięcznym obiektem wydawnictw o charakterze albumowym. Prace te w warstwie informacyjnej nie traktują zagadnienia zbyt szeroko, sprowadzając rzecz do podstawowych danych. Jedyne cenną z naukowego punktu widzenia jest warstwa ikonograficzna, niejednokrotnie wykonana przez dużej klasy fachowców⁴¹.

Mianem syntezy omawianego tematu można nazwać pracę Kajzera *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X-XVIII wieku* (Łódź 1993). Na szerokim tle przemian społecznych w Polsce w ciekawy sposób przedstawiona została problematyka przeobrażeń architektury obronnej. Jak twierdzi autor, jest to jedynie próba poważniejszego ujęcia tego tematu, będąca zapisem wykładu monograficznego prowadzonego przez autora dla studentów Uniwersytetu Łódzkiego.

Prace z zakresu problematyki zamkowej czy dworów obronnych pojawiły się w polskiej historiografii już w okresie międzywojennym i wcześniej. Ważną rolę pełnią zwłaszcza dwie prace Aleksandra Czołowskiego: *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej* (Lwów 1892) oraz *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego* (Tarnopol 1926). Współautorem drugiej pracy jest Bogdan Janusz. Opracowania zamieszczają opisy nie istniejących dziś obiektów na podstawie bezpośredniego, autorskiego oglądu. Lektura innych, późniejszych tekstów dowodzi, że badacze zajmujący się dziejami budownictwa wojennego w Polsce bardzo sobie cenią wyniki dokumentacji przeprowadzonej przez Czołowskiego.

Drugim, bardzo ważnym nurtem badań, są siedziby szlacheckie zwane też dworami. Jednakże główny akcent w dyskusji kładzie się zazwyczaj na program architektoniczny i polityczno-ideowy⁴². Prac poświęconych tylko walorom obronnym dworów w dawnej Polsce jest o wiele mniej. Warto więc wymienić książkę Feliksa Markowskiego *Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI-XIX wieku* (Lwów 1935). Jest ona podsumowaniem dotychczasowej dyskusji na temat ewentualnego podziału siedzib szlacheckich na „zwyczajne” — bez elementów obronnych, i „obronne” — zawierające w swej architekturze program obronny. Autor próbuje dowodzić, iż „idea obronności” towarzyszyła polskiej architekturze od najdawniejszych czasów. Szczególną wagę

⁴¹ Szczególną uwagę zwracają prace A. B u j a k a, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1995, oraz *Zamki i zamczyska*, Warszawa 1996. Z najnowszych tego typu opracowań należy wymienić J. B o r k o w s k i e g o, *Polska — zamki i warownie*, Katowice 1996.

⁴² Wyrazem takiego traktowania problemu są m.in. materiały z sesji *Rezydencje w Polsce w XVI wieku* (Poznań 1978) opublikowane w „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV/1979, oraz podstawowa praca z tego zakresu: T. J a k i m o w i c z, *Dwór murowany w Polsce w XVI wieku (wieża — kamienica — kasztel)*, Poznań 1979.

przywiązuje do tzw. narożnic, czyli baszt, wież narożnych umieszczanych bądź to w obwodzie obronnym, bądź w budynku mieszkalnym. Markowski proponuje systematykę dworów obronnych i poszukuje związków z architekturą europejską.

Kontynuacją i nawiązaniem do pracy Markowskiego jest artykuł Kajzera *Dwory „zwyczajne” i „obronne” Kowalskiego*⁴³, w którym już nie tak ostro jak poprzednik, autor przedstawił różny poziom walorów obronnych dworów szlacheckich.

Ciekawym problemem badawczym stały się rozważania zmierzające do uchwycenia początków zamków w Polsce. Szczególne znaczenie w polskiej historiografii poświęconej tej problematyce ma zbiór artykułów opublikowanych w pracy *Początki zamków w Polsce*⁴⁴. Ukazany tam został proces formowania się założeń warownych, od najstarszego budownictwa grodowego do trzynastowiecznych, w pełni ukształtowanych strukturami społeczno-gospodarczymi i politycznymi. Omówiono warownie, czasowo wykorzystywane do obrony, jako miejsca związane z ochroną ludności (VI-VII w.) i czysto militarne grody, stanowiące bardzo ważne punkty w obronie określonego terytorium. Około VII-VIII w. wznoszono gródki stanowiące pierwsze siedziby możnych. W XII-XIII w. pojawiają się małe gródki obronne, będące ośrodkami włości feudalnych. Wiek XIII, a zwłaszcza jego druga połowa, jest już okresem, kiedy na całym terytorium Polski buduje się zamki murowane, chociaż jednocześnie są wznoszone warownie o tradycyjnych wałach — również z powodzeniem spełniające swoje zadania militarne. W XIII w. pojawiają się także zamki wznoszone przez rycerskie zakony joannitów i templariuszy — przede wszystkim na terenach Polski północnej. Kajzer zastanawiał się również nad tym szczególnym okresem, w którym dochodzi do przemiany założenia grodowego w siedzibę rycerską zwaną zamkiem⁴⁵. Tym samym problemem zajmowali się też: Kazimierz Niwiński⁴⁶, Stanisław Kołodziejcki⁴⁷, Zenon Radacki⁴⁸.

⁴³ Artykuł został opublikowany w pracy zbiorowej pt. *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach (XIII-XVIII)*, Łódź 1991.

⁴⁴ „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 12, seria: Studia i Materiały, nr 5, Wrocław 1978.

⁴⁵ W bogatej bibliografii tego autora odnajdujemy kilka prac poświęconych tej problematyce: *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa?”*, w: *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń 1987; *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XX/1972, nr 3; *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych (uwagi na marginesie lektury Początków Polski H. Ł. o w m i a n s k i e g o)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XXXIV/1986, nr 2. Autor ów problemowi temu poświęcił fragment pracy *Zamki i społeczeństwo*, Łódź 1993.

⁴⁶ *Przyczynek do badań nad rozwojem grodów w zamki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXVI/1971.

⁴⁷ *Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji*, Poznań 1990.

⁴⁸ *Zamki zachodniopomorskie i ich przesłanki genetyczne*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. VI/1960.

Problematyka zamkowa w polskiej historiografii wojskowej była i jest ciągle rozwijana.

Szczególnie cenna jest monografia Andrzeja Gruszeckiego *Bastionowe zamki w Małopolsce* (Warszawa 1962), w której przedstawione zostały nowoczesne rozwiązania fortyfikacyjne na przykładach siedzib magnackich z terenu Małopolski. Prezentacja ta, ze szczegółową dokumentacją pomiarową, poprzedzona została częścią wprowadzającą czytelnika w tajniki nowożytnych fortyfikacji bastionowych. Trzeba tu wspomnieć o pracy Bogdanowskiego *Fortyfikacje łańcuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej* (Łańcut 1976), gdyż i ona, mimo że za cel główny stawia sobie pokazanie przeobrażeń zamku w Łańcucie, rozszerzona została o obszerny wykład dotyczący przemian fortyfikacji. Ten sposób przedstawiania problemu jest zresztą bardzo charakterystyczny dla tego właśnie autora. Wszystko rozpoczęło się od pierwszej tego typu pracy, wydanej metodą powielaczową, pt. *Systemy i kierunki w małopolskim budownictwie obronnym na przełomie XVI i XVII wieku* (Kraków 1963). Pochodną owego rodzaju wydawnictwa jest tekst tego samego autora pt. *Problemy systematyki i konserwacji fortyfikacji ziemnej z okresu od XVI do końca XIX wieku na terenie województwa rzeszowskiego*⁴⁹.

Na sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, która odbyła się w Toruniu w 1992 r. i poświęcona była wpływom niderlandzkim w sztuce polskiej, Bogdanowski wygłosił referat pt. *Wpływ szkoły staroholenderskiej na uformowanie się „polskiej manieri” w sztuce obronnej XVII wieku*⁵⁰. Potwierdza on m.in. przyjętą w niniejszym opracowaniu tezę o silnym związku teorii i praktyki fortyfikacyjnej w Polsce XVII w.

Gruszecki i Bogdanowski położyli największe zasługi w dziele popularyzacji fortyfikacji bastionowych, tak wśród profesjonalnych badaczy, jak i w szerokich kręgach społeczeństwa. Szczególnie uparty jest Bogdanowski, którego niemal każde opracowanie szczegółowe rozpoczyna się szerokim wykładem dotyczącym systematyki dziejów fortyfikacji.

Uzupełnieniem problematyki fortyfikacyjnej w literaturze przedmiotu są dwa dalsze artykuły: Mariana Proksa *Zamki w południowo-wschodniej Polsce w świetle badań archeologiczno-architektonicznych i źródeł pisanych* (Kraków 1988) oraz Karola Kruczka *Rozwój zamkowych elementów obronnych w dorzeczu górnej Wisły na przykładach badanych przez PAK PP PKZ, Oddział w Krakowie* (Kraków 1988). Są one o tyle ciekawe dla historyka, że odnotowują problem z punktu widzenia konserwatora i archeologa.

⁴⁹ Jest to zapis referatu wygłoszonego przez autora na Zjeździe Społecznych Opiekunów Zabytków w Przemyślu w dniach 5-6 listopada 1966, a opublikowanego w materiałach pt. *Opieka nad zabytkami*, Rzeszów 1967.

⁵⁰ *Niderlandyzm w sztuce polskiej*, Warszawa 1995.

Również dzisiejsze województwo krakowskie i jego zamki znalazły się w orbicie zainteresowań badaczy odtwarzających system obrony tego terenu, ze szczególnym uwzględnieniem stałych punktów oporu. W 1994 r. opublikowana została praca Stanisława Kołodziejskiego *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego* (Kraków 1994). Stanowi ona bardzo ważny etap w dyskusji na temat przeszłości polskich fortyfikacji. Na bazie dyskusji dotyczącej sprecyzowania takich pojęć, jak: ogród, zamek i dwór obronny, autor proponuje nowy termin „obronne rezydencje możnowładcze”. Stawia tezę, że owo nowe pojęcie jest bardziej uniwersalne i uwzględnia wyraźne oraz poświadczane przez źródła relikty elementów obronnych.

Istotne jest zwrócenie uwagi na kształtowanie się programów obronnych rezydencji obronnych pod wpływem zróżnicowanego środowiska geograficznego południowej Polski. Rzutowało ono na różne typy budowli, które zmuszały do rozszerzenia lub ograniczenia fortyfikacji do niezbędnego uzupełnienia naturalnych warunków.

Ten sam problem w czasach nowożytnych przedstawił Andrzej Sowa w artykule *Rola zamków województwa krakowskiego w XVII wieku (do 1660 roku)*⁵¹. Przyjmując istnienie w XVII w. na tym terenie czterdziestu zamków, autor podejmuje próbę wyznaczenia im roli w obronie terytorium i formułuje wnioski natury ogólnej.

Dzięki uporowi badawczemu niewielkiej grupy naukowców nadspodziewanie bogatą bibliografię problematyki obronnej posiadają środkowe rejony Polski. Z całego szeregu mniejszych i większych opracowań należy wymienić: Kajzera *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII-XVII wieku* (Łódź 1980), Kajzera i Janusza Augustyniaka *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII-XVII/XVIII wieku* (Łódź 1986), Jana Piekalskiego, Adama Żurka *Rezydencje obronne pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII-XVII/XVIII wieku* (Łódź 1994). Autorzy ci, szczególnie Kajzer, czynią wiele, aby przekonać, że wbrew obiegowym opiniom, „między północą a południem” Rzeczypospolitej powstawały liczne budowle obronne. Oczywiście brakowało na tym terenie wielkich twierdz, ale prawie wszystkie siedziby miejscowej szlachty w większym lub mniejszym stopniu były umacniane i przygotowywane na odparcie ewentualnego wroga.

Kontynuacją tego rodzaju prac, prowadzonych przez ten sam ośrodek — Katedrę Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, jest seria nosząca tytuł *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, niezwykle cenna dla prowadzenia dalszych badań ze względu na bogatą dokumentację m.in. pomiarów terenowych. Wśród czterech dotychczas wydanych tomów należy zwrócić uwagę na dwa niezwykle przydatne: Tadeusza Jana Horbacza, Kajzera, Nowaka i Leszka Wojdy *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII-XVIII wieku* (Łódź 1991)

⁵¹ „Studia Historyczne”, r. XX/1977, z. 4, s. 541-561.

oraz Kajzera i Andrzeja Horonziaka *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań* (Włocławek 1995). Obydwa opracowania przedstawiają współczesny stan wiedzy na temat założeń obronnych i obronno-rezydencjonalnych występujących na omawianych terenach.

Podobne założenia badawcze reprezentuje opracowanie Janusza Tomali *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV-XVIII wieku* (Poznań 1995).

Głównym natomiast celem badawczym opracowania Olejnika *Grody i zamki w Wielkopolsce* (Poznań 1993) jest „uchwycenie roli, jaką w okresie od X do schyłku XVIII wieku odgrywały grody, a następnie zamki”⁵². Najbardziej interesujący jest fragment dotyczący zamków wielkopolskich w XVII w. Praca, mimo popularnego ujęcia, ułatwia odpowiedź na pytanie, czy w interesującym okresie występowało zjawisko fortyfikowania rezydencji wielkopolskiej szlachty.

Przedmiotem zainteresowania, szczególnie historyków sztuki, stały się również pojedyncze zamki, i to zarówno te największe, jak i najmniejsze. Ważną rolę w publikowaniu efektów tych badań odgrywają czasopisma specjalistyczne. Należą do nich przede wszystkim: „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, „Teki Konserwatorska” oraz „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”. Historyk winien w szczególności sposób korzystać z materiałów zamieszczonych w tych periodykach. Z jednej bowiem strony są to zapisy efektów pracy historyków sztuki badających poszczególne obiekty, ale z drugiej owe wyniki mogą stać się podstawowym źródłem informacji, pozwalającym zrekonstruować choćby przypuszczalny przebieg fortyfikacji bastionowych, które bardzo często są czytelne tylko w warstwie fundamentowej, niewidocznej bez specjalnych badań odkrywkowych. Taki sam stosunek należy mieć do materiału archeologicznego.

Jedyną jak dotychczas monograficzną przedstawieniem zamku w Polsce dał Guerquin w pracy *Zamek jazłowiecki*⁵³. Może to być wzór dla innych, podobnych opracowań. Obok dziejów samego zamku zaciekawia szczególnie zakończenie, gdzie autor próbuje przedstawić bardzo interesujące wnioski dotyczące budownictwa bastejowego, posługując się wieloma innymi przykładami.

Reprezentacyjną siedziba rodu Ossolińskich w Ujeździe, zwana powszechnie Krzyżtoporem, doczekała się opracowania naukowego za sprawą Anny Lutostańskiej, autorki dwóch bardzo interesujących artykułów: *Trwałe wartości zamku Krzyżtopór w Ujeździe*⁵⁴ i *Przyczynki do mecenatu artystycznego Krzysztofa Ossolińskiego na tle badań nad zamkiem w Ujeździe*⁵⁵.

⁵² K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993, s. 6.

⁵³ „Studia i Materiały do Teorii Architektury i Urbanistyki”, t. II/1957.

⁵⁴ „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV/1979, z. 3.

⁵⁵ „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VIII/1963, z. 1.

Równie znany jest zamek w Zbarażu, opisany w pracy Leszka Frąsja *Obrona Zbaraża w r. 1649* (Kraków 1932), mającej charakter bardziej popularny, podtrzymujący legendę Zbaraża i słynnej obrony z 1649 r. Poważniejszym dziełem są *Tajemnice zamku w Zbarażu*⁵⁶ Miłobędzkiego, gdzie badacz zajmuje się szczegółowo problematyką autorstwa projektu zamku i zachodzących w nim zmian.

Wydarzeniem bardzo mocno związanym z zamkiem zbaraskim jest jego obrona w lecie 1649 r. Urządzenia fortyfikacyjne tam istniejące wzbogacone zostały fortyfikacjami obozu wojsk koronnych. Tym właśnie problemem zajął się Stanisław Alexandrowicz, a podstawę jego pracy stanowi odnaleziony w niemieckim archiwum plan obozu⁵⁷. Artykuł ten i podobny, tego samego autora, o obozie pod Zborowem⁵⁸, jest przykładem bardzo efektywnego odczytywania źródeł kartograficznych i syntetyzowania wniosków z nich wynikających.

Nie sposób zapomnieć o pracy Czołowskiego *Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy*⁵⁹, której wartość podnosi fakt cytowania wielu unikalnych źródeł dotyczących budowy i funkcjonowania fortyfikacji.

Zespół zamkowo-klasztorny w Wiśniczu jest uważany za jedną z najlepszych realizacji bastionowych w Polsce i pewnie z tej racji doczekał się szerokiej i wszechstronnej dokumentacji. Jedną z najwcześniejszych prac jest *Zamek w Wiśniczu*⁶⁰ Alfreda Majewskiego, którego największą zasługą było sporządzenie po raz pierwszy szczegółowych pomiarów inwentaryzacyjnych, pozwalających na rekonstrukcję wyglądu zamku w XVII w. Badania zamku wiśnickiego są przykładem dobrego współdziałania interdyscyplinarnego zespołu badawczego, którego celem jest przygotowanie wszechstronnej dokumentacji pozwalającej na pełną rekonstrukcję obiektu. Od początku lat siedemdziesiątych pod patronatem Pracowni Konserwacji Zabytków w Krakowie prowadzone są prace, a co jakiś czas odbywają się konferencje upowszechniające ich efekty. Jednym z ostatnich takich opracowań jest Edwarda Dworaczyńskiego *Zamek Kmitów w świetle badań archeologicznych* (Kraków 1992).

Bibliografia prac traktujących o poszczególnych obiektach zamkowych jest o wiele bogatsza. Duża jej część to jednak studia, będące relacjami efektów badań archeologicznych bądź analiz historyków sztuki lub architektów. Z punktu widzenia nauki historycznej mogą one stanowić dobrą podstawę szerszych analiz biorących pod uwagę

⁵⁶ „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. I/1956, z. 4.

⁵⁷ S. Alexandrowicz, *Plan obronnego obozu wojska koronnego w Zbarażu z 1649 roku*, w: *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XIX wieku*, red. G. Błaszczak, A. Kijas, Poznań 1994, s. 147-170.

⁵⁸ S. Alexandrowicz, *Plan obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XXIII/1978, s. 205-216.

⁵⁹ „Kwartalnik Historyczny”, r. XL, s. 161-183.

⁶⁰ „Teki Konserwatorska”, z. 3, Warszawa 1956.

nie tylko zagadnienia architektoniczno-techniczne, ale znaczenie poszczególnych warowni dla dziejów najbliższego terytorium czy wręcz całego państwa.

Specjalne miejsce w dorobku polskiej historiografii wojskowej przedstawiającej dzieje fortyfikacji zajmują prace poświęcone zamkom krzyżackim. Na czoło wysuwają się opracowania traktujące o największym i najważniejszym z nich — Malborku. Wymienić należy: Karola Górskiego *Dzieje Malborka* (Warszawa 1960, Gdańsk 1973), Guérquina *Zamek w Malborku* (Warszawa 1971), Alfreda Romualda Chodyńskiego *Zamek Malbork w obrazach i kartografii* (Warszawa 1982). Specjalne znaczenie ma opracowanie Chodyńskiego *Zamek malborski w obrazach i kartografii* (Warszawa 1988), może bowiem stanowić podstawę do dalszych badań tego obiektu. Analizą wartości obronnej zamku w Malborku zajmowała się Halina Domańska, która w dwóch artykułach przedstawiła przemiany jego urządzeń obronnych od XIII do XV w.⁶¹. Ta sama autorka pokazała przemiany zamków krzyżackich, które od XV do XVIII w. służyły państwu polskiemu i pruskiemu⁶². Architekturą zamków krzyżackich zajęli się również: Marian Arsyński — *Budownictwo warowne Zakonu Krzyżackiego w Prusach (1230-1454)* (Inowrocław 1995), oraz Władysław Ankowiak — *Zamki krzyżackie*⁶³. Problematyka poruszana w wymienianych pracach jest o tyle ważna, że architektura zamków krzyżackich stanowiła wzorzec dla wielu zamków polskich, szczególnie dla budowanych w centrum i północnych rejonach Królestwa Polskiego.

Analizując dorobek polskiej historiografii, trudno nie wspomnieć o szczególnym rodzaju dzieł fortyfikacyjnych — budownictwie sakralnym. W przeszłości kościoły, zbory, bożnice, cerkwie i cmentarze obok pełnienia swej podstawowej funkcji były przystosowywane do roli punktów oporu lub schronienia. Prezentację prac z tego zakresu rozpocząć należy od opracowań: Mariana Sokołowskiego, Grzegorza Worobjewa, Janusza Zubrzyckiego *Kościoły i cmentarze warowne w Polsce*⁶⁴ i Adolfa Szyszko-Bohusza *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*⁶⁵. Najpełniejszym jak do tej pory pozostaje opracowanie Czesława Thullie *Kościoły i klasztory warowne w dawnej Polsce* (Lwów 1931). Różnorodnością urządzeń obronnych budowli sakralnych, od najprostszych wałów do dzieł bastionowych występujących w XVI i XVII w., zajął się Pilarczyk w artykule *Znaczenie obronne*

⁶¹ H. Domańska, *Zespół umocnień Malborka z XIII-XIV wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, r. XXII/1971; teże, *Piętnastowieczne fortyfikacje bastionowe zamku malborskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XV/1968, z. 4.

⁶² H. Domańska, *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV-XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XVII/1971, cz. 2.

⁶³ „Eksplorator” — Magazyn Międzynarodowej Agencji Poszukiwawczej, Toruń 1/1995.

⁶⁴ „Sprawozdania Komisji do Spraw Historii Sztuki”, t. VII/1902.

⁶⁵ „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, t. IX/1915.

budowli sakralnych w Polsce XVI i XVII wieku (na wybranych przykładach)⁶⁶. Oprócz tych prac, traktujących szerzej zagadnienie, istnieje kilka studiów architektonicznych i historycznych, zwracających uwagę na wartości militarne poszczególnych obiektów⁶⁷.

Zwartą grupę artykułów stanowią publikacje dotyczące fortyfikacji, które były albo modernizowane, albo budowane przez zaborców. Problemowi temu poświęcono niemalże cały tom (XII/1996) „Studiów i Materiałów do Historii Wojskowości”. Sprawą fortyfikacji austriackich zajmował się Bogdanowski w artykule *Fortyfikacje austriackie na ziemiach polskich w latach 1850-1914*. Niezwykle cenne są monografie dwóch wielkich twierdz austriackich na ziemiach polskich — Krakowa i Przemysła. Bogdanowski bardzo wnikliwie, tak w warstwie tekstowej, jak ikonograficznej pokazał te ciekawe dzieła fortyfikacyjne⁶⁸. Uzupełnieniem opisu twierdzy krakowskiej jest opracowanie Waldemara Brzoskwini i Krzysztofa Wielgusa *Spojrzenie na twierdzę Kraków* (Kraków 1991). Równie interesujące jest studium tzw. twierdzy połowej — rzadko realizowanej przez zaborców na ziemiach polskich — autorstwa Ottona Beiersdorfa i Bogdana Krasnowolskiego *Austriacka twierdza połowa w Wieliczce z lat 1777-1779*⁶⁹.

Fortyfikacje pruskie próbował przedstawić Janusz Stankiewicz (*Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na ziemiach polskich*). Ten sam autor specjalnie skupił się na niemalże wzorcowym, nowoczesnym założeniu fortyfikacyjnym w czasach nowożytnych, jakim była twierdza Kostrzyń (*Twierdza Kostrzyń — zarys dziejów*). Z kolei Edward Tomczak nakreślił dzieje twierdzy Toruń w artykule *Twierdza Toruń. Zarys fortyfikacji Torunia*. Tej samej twierdzy poświęcił swą uwagę Stankiewicz w kilkuczęściowym artykule *Twierdza Toruń*⁷⁰. Jednym z piękniejszych i wręcz wzorcowych rozwiązań fortyfikacyjnych, realizowanych w bardzo trudnym terenie, była twierdza

⁶⁶ *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993.

⁶⁷ A. J. B ł a c h u t, *Architektura zespołów klasztorów reformatorów małopolskich w XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV/1978, z. 3; J. R o z p ę d o w s k i, *Warowne kościoły w Jaskłach, Lutyni i Żurawinie*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, seria: Architektura, z. 3, Wrocław 1957; S. W a l c z y, *Fortyfikacje konwentu reformatorów w Bieczu i biecki zespół klasztorny, miasto-klasztor*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. IV/1970; P. S. S z l e z y n g e r, *Fortyfikacje klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu Nowym*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXVIII/1994, z. 3; S. S z y m a ń s k i, *Fortalitium Jasnogórskie w Częstochowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VIII/19-63, z. 2; L. F r a ś, *Obrona Jasnej Góry w 1655 roku*, Częstochowa 1935; T. M. N o w a k, *Obrona klasztoru jasnogórskiego*, Warszawa 1957.

⁶⁸ J. B o g d a n o w s k i, *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Kraków 1979 (charakterystyka twierdzy poprzedzona jest szerokim wstępem historycznym); tegoż, *Twierdza Przemysł*, „Teki Konserwatorska. Polska Południowo-Wschodnia”, t. IV/1991.

⁶⁹ „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. XIX/1986.

⁷⁰ „Zapiski Historyczne”, cz. 1, t. XXXVII/1972, cz. 2 i 3, t. XXXVIII/1973.

w Kłodzku. Jej niezwykle bogatą historię i charakterystykę urządzeń budowanych przez wojska pruskie przedstawił Grzegorz Buhaj (*Twierdza kłodzka 1620-1900*)⁷¹.

Również fortyfikacje rosyjskie znalazły się w kręgu zainteresowań polskich autorów. W cytowanym już numerze „Studiów” umocnieniami tymi zajął się Gruszecki (*Twierdza rosyjskie na ziemiach rosyjskich*), oraz Stanisław Szymański (*Niezrealizowany rosyjski projekt ufortyfikowania Grodna przed wyprawą Napoleona na Moskwę*). Jakby uzupełnienie tej grupy umocnień stanowią opracowania: Jerzego Jastrzębskiego *Rosyjska fortyfikacja stała na ziemiach polskich*⁷², Gruszeckiego *Problem fortyfikacji rosyjskich Warszawy*⁷³, Andrzeja Bystrzyckiego *Twierdza Dęblin 1837-1915*⁷⁴ oraz Grażyny Michalskiej i Łukasza Michalskiego *Twierdza Dęblin (Iwanogród)*⁷⁵. Niezmiernie ciekawej twierdzy, jaką był Osowiec, poświęcił monografię Anatol Wap — *Twierdza Osowiec. Zarys dziejów* (Białystok 1994). Przegląd budowli obronnych realizowanych przez zaborców na ziemiach polskich zamyka artykuł Jerzego Ciołowicza *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej*⁷⁶.

Urządzenia obronne, mimo że budowane z myślą o przetrwaniu przez długie lata, ulegają jednak coraz większemu zniszczeniu na skutek niewłaściwego wykorzystania lub braku bieżącej konserwacji, która z racji zmiennych warunków atmosferycznych była wręcz koniecznością. Zagadnienie to jest niezwykle złożone, z jednej bowiem strony należałoby te zabytki zachować w pierwotnej postaci dla dalszego ich badania i najlepszego świadczenia o ich kształcie architektonicznym, a z drugiej strony z wielu względów, jak chce tego Bogdanowski, to postępująca urbanizacja i industrializacja rewiduje ten szlachetny zamiar⁷⁷. Możliwościami zachowania i adaptowania fortyfikacji w obecnych czasach interesowali się również: Ptaśnik, *Potrzeby i możliwości w dziedzinie ochrony nowożytnych fortyfikacji w Polsce*⁷⁸, i Zachwatowicz, *Kryteria konserwatorskie ochrony fortyfikacji nowożytnych*⁷⁹.

⁷¹ „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXI/1986, z. 3/4.

⁷² „Przegląd Wojskowo-Historyczny”, t. XII/1932, z. 3-5.

⁷³ „Rocznik Warszawski”, t. VII/1966.

⁷⁴ „Rocznik Mazowiecki”, t. VI/1976.

⁷⁵ „Lubelszczyzna”, nr 1/1995.

⁷⁶ „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.

⁷⁷ J. B o g d a n o w s k i, *Krajobraz warowny XIX/XX wieku. Dzieje i rewaloryzacja*, Kraków 1993; tegoż, *Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki*, „Ochrona Zabytków”, t. XVII, z. 4; tegoż, *Problemy systematyki i konserwacji ziemnych dzieł obronnych z okresu od XVI do końca XIX wieku, na terenie województwa rzeszowskiego*, „Opieka nad Zabytkami”, Rzeszów 1967; tegoż, *Sztuka obronna. Natura i kultura w krajobrazie Jury*, Kraków 1993.

⁷⁸ „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.

⁷⁹ Tamże.

Mimo preferowania przez polskich strategów okresu międzywojennego wojny manewrowej, niwelującej do minimum rolę stałych fortyfikacji, jednak realizowano je. Próby ich scharakteryzowania odnajdujemy również w polskiej historiografii. Szczególnie intensywne prace fortyfikacyjne na granicy zachodniej podejmowano niemalże w przededniu wojny⁸⁰. Nie zapomniano również o fortyfikowaniu granicy wschodniej⁸¹. Niezwykle pozytywne jest coraz szersze zainteresowanie fortyfikacjami pochodzącymi z XVIII-XX w.

Środowisko naukowe i coraz liczniejsze grono miłośników architektury militarnej wiele sobie obiecuje po działalności Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji (TPF). Jego działalność obejmuje niemalże wszystkie regiony kraju. Skupia się ona przede wszystkim na łamach wydawanych przez Oddziały TPF periodyków, żeby wymienić „Infort” (Oddział Północno-Zachodni w Gdańsku), ukazujący się najdłużej, i najmłodszy „Barbakan” (Oddział w Poznaniu), w których coraz częściej zamieszcza się profesjonalne opracowania dzieł i zespołów fortyfikacyjnych. W publikacjach tych najczęściej znajdujemy materiał dotyczący fortyfikacji pochodzących z XIX i XX w. Jesteśmy przekonani, że działalność wydawnicza Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji dobrze służy dziełu dokumentacji polskich fortyfikacji i może być podstawą do szerszych oraz pogłębionych opracowań. Dobry początek realizacji tego celu mogą stanowić publikacje materiałów pokonferencyjnych ze spotkań, których organizatorem było Towarzystwo⁸².

Warto podkreślić, że obok bardziej czy mniej wnikliwych analiz konkretnych rozwiązań architektury obronnej w polskiej historiografii notujemy ciekawe studia, które można by nazwać teoretycznymi, poszukującymi innych, nowocześniejszych metod badania fortyfikacji. Przykładem takiej propozycji jest choćby praca Bogdanowskiego *Uwagi o stosowaniu metod geometrycznych w fortyfikacjach XVII wieku*⁸³. Podobne znaczenie ma opracowanie Macieja Pawlickiego *Związki geometryczne XVII-wiecznych*

⁸⁰ Z. Pilarczyk, *Fortyfikacje obronne Polski w przededniu II wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXIV/1991.

⁸¹ A. Ksamiński, *Charakterystyka systemu stałych urządzeń obronnych granicy wschodniej II Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVII/1997.

⁸² Przygotowywana jest seria wydawnicza pt. *Biblioteka TPF — fortyfikacje*. W jej ramach w najbliższym czasie ukazą się materiały z sesji naukowych organizowanych w latach 1991-1996 — *O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych*. (Fortyfikacje w Polsce od poł. XVIII w. do 1957 roku. Stan badań), Zamość 1991; *Fortyfikacja austriacka w Polsce, stan badań i problemy ochrony*, Kraków 1993; *Fortyfikacja nowożytna na północnych i zachodnich ziemiach Polski, stan badań i problemy ochrony*, Nysa 1993; *Fortyfikacje polskie, niemieckie i radzieckie z okresu II wojny światowej*, Warszawa 1993; *Problematyka naukowo-konserwatorska fortyfikacji rosyjskiej w Polsce*, Modlin 1994; *Międzyrzecki Rejon Umocniony*, Poznań-Międzyrzecz 1996.

⁸³ „Czasopismo Techniczne”, nr 8/1958.

*widoków miast z ich rzeczywistym rozplanowaniem*⁸⁴. Prace te są przyczynkiem do nowego, jeszcze głębszego spojrzenia na dzieje fortyfikacji polskich.

Nie uszedł uwadze badaczy fortyfikacji tak szczególny problem, jakim jest kwestia finansowania inwestycji obronnych. Należy zwrócić uwagę na pracę Tadeusza Lalika *Uwagi o finansowaniu budownictwa murowanego w Polsce do początku XIII wieku*⁸⁵. Analiza zawarta w tym opracowaniu dotyczy nie tylko kosztów budownictwa obronnego, ale może stanowić materiał do przeprowadzenia porównań. Z kolei dwa inne artykuły: Janusza Szymczaka *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI wieku*⁸⁶ i Bogusława Dybasia, *Problemy budowy i finansowania fortyfikacji stałych w Rzeczypospolitej w okresie wojen w połowie XVII wieku*⁸⁷ stanowią kontynuację pracy Lalika w odniesieniu do czasów nowożytnych. W pierwszej z nich interesujący jest fragment dotyczący kosztów szczególnie intensywnej działalności inwestycyjnej Kazimierza Wielkiego. W drugim ciekawe są uwagi autora dotyczące nie tylko analizy kosztów, ale i organizacji „fabryk” realizujących budowę fortyfikacji stałych w XVII w.

Prezentacja dorobku naukowego poświęconego problematyce fortyfikacyjnej przedstawia jedynie znaczące pozycje. Jest on bowiem niezwykle bogaty. Trzeba mieć wszakże na uwadze specyfikę tej literatury, często o nachyleniu formalnym na dzieje sztuki, co niejednokrotnie będzie wymagało specjalnego spojrzenia historyka⁸⁸.

Generalnie trzeba jeszcze raz podkreślić, że mimo podejmowanych już prób, w dalszym ciągu przed polską historiografią wojskową stoi zadanie pełnej, tak w sensie przestrzeni czasowej, jak i merytorycznej, ale i interdyscyplinarnej, prezentacji dziejów polskich fortyfikacji. Jesteśmy przekonani, że dotychczasowy dorobek zarówno w warstwie dokumentacyjnej, jak i narracyjnej stanowi dobrą podstawę do zrealizowania tego zadania.

⁸⁴ „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. VII/1973.

⁸⁵ „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XV/1967, nr 1.

⁸⁶ „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XXXVI/1988, z. 2.

⁸⁷ „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Nauki Humanistyczne, z. 259, Toruń 1993.

⁸⁸ Zebrana przez autora bibliografia prac naukowych traktujących o dziejach fortyfikacji polskich liczy 800 pozycji i zdajemy sobie sprawę, iż nie jest ona kompletna. Częściowo publikujemy ją w tym wydawnictwie. Pokazuje to, jak niezwykle trudno jest w krótkim opracowaniu wyczerpująco przedstawić tę interesującą problematykę.

ZBIGNIEW PILARCZYK

SELEKTYWNA BIBLIOGRAFIA FORTYFIKACJI POLSKICH

- Adamczyk S. W., *Rola miast w systemie obronnym państwa zachodniopomorskiego od XII do poł. XVII wieku*, Poznań 1980 (maszynopis, Zakład Historii Wojskowości Instytutu Historii UAM).
- Aksamitowski A., *Charakterystyka systemu stałych urządzeń obronnych granicy wschodniej II Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVII/1997, s. 269-291.
- Alexandrowicz A., *Rozwój historii fortyfikacji polowej w zarysie*, Toruń 1924.
- Alexandrowicz A., *Zarys historii fortyfikacji*, Toruń 1932.
- Antkowiak W., *Zamki krzyżackie*, „MAP — eksplorator”, nr 1/1995, s. 9-23.
- Antoni J., *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich*, wyd. II, t. 1-2, Warszawa 1880.
- Antoniewicz W., *Wartołowska Z., Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław 1964.
- Antoniewicz M., *Znaczenie zamku w Koziegłowach na tle dziejów pogranicza śląsko-malopolskiego w XIV i XV wieku*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie”, Historia, z. 1/1985, s. 30-47.
- Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-leciu PRL. Materiały z sesji naukowej*, Łańcut, 9-10 maja 1970, Łańcut 1972.
- Arszyński M., *Budownictwo warowne Zakonu Krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*, Inowrocław 1995.
- Artamowski K., *Zamek przemyski w XVI wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. XI/1949.
- Bagniewski Z., *Dokumentacja z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie projektowanego zbiornika wodnego Świnna Poręba k. Wadowic*, Wrocław 1977 (maszynopis w Archiwum KZA PSZOZ Bielsko-Biała).
- Banasikiewicz E., *Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny*, Zamość 1988.
- Bartczak A., *Pietrzak J., Wyniki badań architektoniczno-archeologicznych zamku położonego koło Udorza, gm. Żamowiec, woj. katowickie*, Łódź 1988 (maszynopis w Archiwum PKZ Łódź).

- Bartczak A., Pietrzak J., *Wyniki badań architektoniczno-archeologicznych w latach 1987-1988 i 1990 na terenie zespołu umocnień (zamek i tzw. podzamcze), położonego koło Udorza, gm. Żamowiec, woj. katowickie*, Łódź 1992 (maszynopis w Archiwum PKZ Łódź).
- Bartczak A., Kopińska A., Pietrzak J., *Badania archeologiczno-architektoniczne palacu i parku w Dobrzycy, gm. Loco, woj. kaliskie*, Łódź 1990.
- Baruch M., *Warszawa średniowieczna. Dawne mury warowne Miasta Starej Warszawy*, Warszawa 1929.
- Barut J., *Baszta „Radziecka” w Bieczu*, w: *Biecz — studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 152-169.
- Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury i Sztuki Politechniki Wrocławskiej”, nr 9, seria: Studia i materiały, nr 3, Wrocław 1975.
- Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Austriacka twierdza połowa w Wieliczce z lat 1777-1779*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. XIX/1986.
- Benoit N., *Fortyfikacja stała podczas wojny*, Warszawa 1924.
- Biesiekierski K., *Historia fortyfikacji na ziemiach polskich w dobie porzoborowej*, „Saper i Inżynier Wojskowy”, t. VI-VII/1926.
- Biesiekierski K., Kleczka K., Rewieński M., *Fortyfikacja połowa*, Warszawa 1929.
- Biesiekierski K., *Zarys historii fortyfikacji w Polsce niepodległej*, „Saper i Inżynier Wojskowy”, t. III/1924.
- Biskup K., *Fortyfikacje Biskupiej Górki w Gdańsku*, „Infort”, Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 9/1995, s. 1-6.
- Biskup K., *Fortyfikacje Bramy Lubuskiej 1925-1945*, „Infort”, Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 3/1992, s. 9-15.
- Biskup K., *Cytadela grudziądzka — ćwiczebne dzieło szturmowe*, „Infort”, Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 2/1992, s. 6-13.
- Błachut A. J., *Architektura zespołów klasztornych reformatów małopolskich w XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV/1978, z. 3.
- Błaszczuk W., *Badania wykopaliskowe na grodzisku zamczysku z XIII-XIV wieku w Koziegłowach pow. Myszków*, „Fontes Archeologici Posnanienses”, t. 21/1972, s. 269-270.
- Błaszczuk W., *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwój do połowy XX w.*, Poznań 1982.
- Błaszczuk W., *Inwentaryzacja średniowiecznych zamków i strażnic warownych na Wyżynie Jurajskiej*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie”, t. 11/1966, s. 9-34.

- Błaszczuk W., Radkiewicz J., *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie pow. Częstochowa w roku 1963*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, nr 40/1964, s. 112-116.
- Błaszczuk W., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1964 na zamku w Mirowie, pow. Myszków*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, nr 40/1964, s. 87-92.
- Błaszczuk W., *Sprawozdanie z przeprowadzonej inwentaryzacji zamku w Koziegłowach, pow. Myszków*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, nr 40/1964, s. 85-86.
- Błaszczuk W., *Wyniki badań sondazowych na zamku w Koziegłowach, pow. Myszków*, w: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1966 roku*, s. 106-111.
- Błaszczuk W., *Wyniki badań wykopaliskowych, przeprowadzonych w roku 1960 na terenie zamku w Mirowie, pow. Myszków*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, nr 32/1962, s. 105-106.
- Błaszczuk W., *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*, Częstochowa 1965.
- Bochenek R. H., *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989.
- Bocheński Z., Świszczowski S., *Zamek w Dębnie*, w: *Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury 1948*, s. 17-54.
- Bocheński Z., *Dwór obronny w Dębnie*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 30/1925, s. 5.
- Bocheński Z., *Dwór obronny w Dębnie*, Kraków 1926.
- Bocheński Z., *Dwór obronny arcybiskupa Władysława Oporowskiego (zm. 1453) w Oporowie pod Kutnem*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 3/1933, s. 127-133.
- Boczkowska J., *W sprawie datowania murów obronnych Warszawy*, Warszawa 1938.
- Boczkowski J., *W sprawie datowania murów obronnych Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, r. IV/1875, nr 3, s. 293-295.
- Bogdanowski J., *Krajobraz warowny XIX/XX wieku. Dzieje i rewitalizacja*, Kraków 1993.
- Bogdanowski J., *Obronna wieża mieszkalna dworu Karwacjanów w Gorlicach*, w: *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-lecie PRL*, Łańcut, 9-10 maja 1971. *Materiały z sesji naukowej*, Łańcut 1972, s. 157-166.
- Bogdanowski J., *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach Polskich*, „Acta Archeologica Carpathica”, t. 8/1966, s. 140-152.
- Bogdanowski J., *Zagadka beluardu w Rożnowie*, „Sprawozdania PAN”, t. XII/1:1965, s. 375-378.

- Bogdanowski J., „*Rei tormentariae*” — nieznaną rękopis fortyfikacji XVI wieku, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych O/PAN w Krakowie”, t. XIV/1970, z. 1.
- Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 1996.
- Bogdanowski J., *Barbakan krakowski jako „dzieło kluczowe” miasta*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. IX/1975.
- Bogdanowski J., *Basteja ziemna Małopolski w świetle traktatu „Rei tormentariae”*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 3/1975.
- Bogdanowski J., *Basteje ziemne Małopolski w świetle traktatu Rei tormentariae (XV-XVI w.)*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki”, nr 9, Studia i Materiały nr 3/1975, s. 25-33.
- Bogdanowski J., *Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki*, „Ochrona Zabytków”, t. 17, z. 4, s. 3-31.
- Bogdanowski J., *Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850-1914*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.
- Bogdanowski J., *Fortyfikacje łańcuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej*, Łańcut 1976.
- Bogdanowski J., *Fortyfikacje Przemyskiej Twierdzy*, „Ziemia”, 1965.
- Bogdanowski J., *Izbica i ostróg. Z dziejów drewnianej architektury obronnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXII/1987, z. 3/4.
- Bogdanowski J., *Problemy systematyki i konserwacji ziemnych dzieł obronnych z okresu od XVI do końca XIX wieku, na terenie województwa rzeszowskiego*, „Opieka nad Zabytkami”, Rzeszów 1967.
- Bogdanowski J., *Przemiany architektoniczne willi na Woli Justowskiej*, „Rocznik Krakowski”, t. XLVI/1975, s. 5-24.
- Bogdanowski J., *Systemy obronne w dziejach fortyfikacji*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. III/1969.
- Bogdanowski J., *Sztuka obronna. Natura i kultura w krajobrazie Jury*, Kraków 1993.
- Bogdanowski J., *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach Polskich*, „Acta Archeologica Carpathica”, t. VIII/1966.
- Bogdanowski J., *Twierdza z r. 1632 w Dankowie koło Krzepic*, „Arsenał”, nr 4/1958.
- Bogdanowski J., *Twierdza Krzemionki*, „Ziemia”, nr 2/1956.
- Bogdanowski J., *Twierdza Przemyśl*, „Teki Konserwatorska. Polska Południowo-Wschodnia”, t. 4/1991.
- Bogdanowski J., *Twierdza w Koźlu*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII: *Województwo Opolskie*, z. 5: *Powiat Koźle*, Warszawa 1965.

- Bogdanowski J., *Uwagi o stosowaniu metod geometrycznych w fortyfikacji XVII wieku*, „Czasopismo Techniczne”, nr 8/1958.
- Bogdanowski J., *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Kraków 1979.
- Bogdanowski J., *Z badań nad zależnością między zastosowaniem broni palnej i architekturą (XV-XVI w.)*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych O/PAN w Krakowie”, t. II/1967.
- Bogdanowski J., *Zagadnienie systematyki dzieł sztuki obronnej w historii fortyfikacji*, „Sprawozdania PAN”, Kraków, styczeń-czerwiec 1966, s. 365-368.
- Bogdanowski J., *Systemy i kierunki w małopolskim budownictwie obronnym na przełomie XVI i XVII wieku*, t. I, II (maszynopis w Bibliotece Głównej Politechniki Krakowskiej, 1963).
- Bogdanowski J., *Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, „Ochrona Zabytków”, t. XVII/1964, nr 4, s. 3-36.
- Bogdanowski J., *Obronna wieża mieszkalna Karwacjanów w Gorlicach*, w: *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego*, Łańcut 1972, s. 157-166.
- Bogdanowski J., *Wpływ szkoły staroholenderskiej na uformowanie się „polskiej manieri” w sztuce obronnej XVII wieku*, w: *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki odbytej w Toruniu w 1992 roku*, Warszawa 1995.
- Bogdanowski J., *Dawne obwarowania Rzeszowa*, „Teki Konserwatorska”, Rzeszów 1964.
- Bogucki A., *Grody a osadnictwo drobnorycerskie w Ziemi Dobrzyńskiej*, „Przegląd Historyczny”, t. 63/1972, s. 219-239.
- Borowska-Antoniewicz J., Jakubowski J., *Pałac Krasińskich w Złotym Potoku*, Częstochowa 1980.
- Broniewski T., *Niedobitki piastowskich umocnień Wrocławia*, „Ochrona Zabytków”, t. VIII/1955, nr 1, s. 17-22.
- Brykowski P., *W sprawie dworu obronnego w Jakubowicach Końskich*, „Ochrona Zabytków”, t. XXIV/1971, nr 1, s. 49-59.
- Brzoskwinia W., Wielgus K., *Spojrzenie na twierdzę Kraków*, Kraków 1991.
- Buhal G., *Twierdza kłodzka 1620-1900*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 1986, z. 3/4.
- Buczek K., *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 77/1970, s. 3-29.
- Bukowski M., *Arsenał miejski przy bramie Mikołajskiej we Wrocławiu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IV/1958, s. 277-312.
- Chmiel A., *1913 Wawel*, t. II: *Materiały archiwalne do budowy zamku*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. V/1913.

- Chmielowska A., Marosik P., *Wczesnośredniowieczne budownictwo obronne między Prosną i Pilicą*, Warszawa-Lódź 1989.
- Chodyński Z., *Zamki, pałace i rezydencje biskupów wrocławskich*, „Monumenta Historica Dioceseos Wladislavensis”, t. XXIV/1910.
- Chrzanowski T., *Architektura zamków i dworów z XVI i XVII wieku na terenie województwa opolskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. XXVII/1965, nr 3, s. 277-284.
- Chrzanowski T., Kornecki M., *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982.
- Cichanowski A., *Z dziejów budowy zamków w Birzach*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. IV/1959, nr 1/2.
- Ciałowicz J., *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.
- Czołowski A., *Zamek trembowelski w 1551 roku*, „Ziemia Czerwieńska”, Lwów 1935, z. 1.
- Czołowski A., *Kudak*, „Kwartalnik Historyczny”, r. XL.
- Czołowski A., *Relacje z oblężenia miasta Lwowa przez Bohdana Chmielnickiego 1648*, „Kwartalnik Historyczny”, r. VI/1892, s. 543-550.
- Czołowski A., *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, „Rocznik Koła C.K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej”, 1892.
- Czołowski A., *Wysoki zamek*, Lwów 1909.
- Czołowski A., Janusz B., *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- Czubiel L., *Zamki Warmii i Mazur*, Olsztyn 1986.
- Dalbor W., *Wczesnośredniowieczny gród w Gnieźnie*, „Światowit”, t. XXI/1955, s. 166-246.
- Dayczak-Domasiewicz M., *Jeżów — dwór renesansowy*, Kraków 1955 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dayczak-Domasiewicz M., *Dwór renesansowy w Wieruszycach*, Kraków 1963 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dayczak-Domasiewicz M., Smólski J., *Wieruszycy. Dwór obronny. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Kraków 1973 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dayczak-Domasiewicz M., *Uwagi o architekturze renesansowych dworów w Jeżowie i Szymbarku w powiecie gorlickim*, w: *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-lecie PRL. Materiały z sesji naukowej, Łańcut, 9-10 maja 1970*, Łańcut 1972, s. 167-185.
- Dąbkowski P., *Zaloga w prawie polskim średniowiecznym*, Lwów 1905.
- Dąbrowska E., *Wielkie grody w dorzeczu górnej Wisły — próba klasyfikacji*, „Archeologia Polski”, t. 16/1971, s. 445-465.

- Dąbrowska E., *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Ziemi Wiślickiej*, Wrocław 1965.
- Dąbrowska E., *Uwagi nad charakterem systemu grodowego Małopolski wczesnośredniowiecznej*, „Sprawozdania PAN”, t. 6/1962, s. 6-10.
- Dąbrowska E., *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII-X wieku*, Wrocław 1973.
- Dąbrowska I., *Grodzisko na Zawodziu w Kaliszu. Pierwsze sprawozdanie z prac wykopaliskowych (1958)*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. I, Kalisz 1960, s. 31-67.
- Dębowski T., *Spytkowice. Dwór obronny, rekonstrukcja terenu dziedzina na podstawie wyników badań archeologicznych*, Kraków 1985 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dębowski T., *Żywiec — zamek. Wyniki badań archeologicznych za okres maj-czerwiec 1969 r.*, Kraków 1969 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dębowski T., Mysza M., *Materiały z badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie powiatu Moszczowa w latach 1968-1970*, Kraków 1970 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dębowski T., *Spytkowice, woj. bielsko-bialskie. Dwór obronny. Relikty spalonej budowli drewnianej na dziedzińcu wewnętrznym (wykop XIII). Katalog wybranych zabytków*, t. I-II, Kraków 1985 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dębowski T., *Żywiec — zamek. Opracowanie wyników badań archeologicznych w roku 1968*, Kraków 1968 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dębowski T., *Żywiec, woj. bielsko-bialskie. Zamek. Wstępne opracowanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1985 roku*, Kraków 1985 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Dobrowolski K., *Uwagi o grodach wczesno-historycznych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem grodziska w Piekarach*, „Sprawozdania PAU”, t. 37, 1932, s. 24-26.
- Dobrzański S. J., *Ku początkom zamków w Karpatach polskich (Szaflary i Czorsztyn w Kotlinie Nowotarskiej)*, „Acta Archeologica Carpathica”, t. XI/1969, s. 17-35.
- Dobrzański S. J., *Castrum — problematyka badawcza*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 12, Studia i Materiały, nr 5/1978, s. 5-21.
- Dobrzycki J., *Dawne warownie Krakowa*, Kraków 1952.
- Domańska H., *Piętnastowieczne fortyfikacje bastionowe zamku malborskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XV/1968, z. 4.
- Domańska H., *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV-XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XVII/1971, cz. 2.
- Domańska H., *Zamek biskupi w Reszlu*, „Rocznik Olsztyński”, t. VIII/1968, s. 105-125.

- Domańska H., *Zespół umocnień Malborka z XIII-XIV wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, r. XXII/1971.
- Dubiecki M., *Kudak twierdza kresowa i jej okolice*, Kraków 1879, Warszawa 1900.
- Dubiecki M., *Dzisiejszy Kudak*, w: *Na Kresach i za Kresami. Wspomnienia i szkice*, Kijów 1914, s. 225-242.
- Dudek M., *Struktura fortyfikacji „Wału Pomorskiego” w pasie przełamania przez I Armie Wojska Polskiego w 1945 roku*, „Infort” — Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 1/1995, s. 7-12.
- Dworaczyński E., *Niektóre problemy dotyczące fortyfikacji wzgórza zamkowego w Wiśniczu*, w: *Archeologia w badaniach miejskich zespołów zabytkowych w Polsce, materiały z sympozjum — Kraków 1979*, Informator PKZ 1980, s. 95-99.
- Dworaczyński E., *Wiśnicz, „Z otchłani wieków”*, t. XLVI/1980, z. 1, s. 54-60.
- Dworaczyński E., *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych w Wiśniczu*, „Sprawozdania PAN”, t. XVIII/1, 1975, s. 334-336.
- Dworaczyński E., *Zamek Kmitów w Wiśniczu w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Badania archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków. Studia i Materiały*, Warszawa 1988, s. 193-209.
- Dybaś B., *Problemy budowy i finansowania fortyfikacji stałych w Rzeczypospolitej w okresie wojen w połowie XVII wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Nauki Humanistyczne, z. 259/1993.
- Dybaś B., *Henryka Strabonda projekt organizacji „Fabryki wałów” (Walgebende) w Toruniu w końcu XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVII/1997, s. 17-31.
- Dzieduszycka B., *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Umocnienia wczesnośredniowiecznego Kaszowa w województwie wrocławskim*, „Slavia Antiqua”, t. XXIV/1977, s. 73-118.
- Dzikowski J., *Zamek siedlecki (informacja historyczna)*, w: *Zamek siedlecki w Sosnowcu. Muzeum i Centralna Wzorcownia Szkła Polskiego*, Katowice 1984, lub: *Zamek Siedlecki — Muzeum Szkła Współczesnego w Sosnowcu*, „Muzealnictwo”, nr 28-29, s. 1-60.
- Dziurła H., *Zagadnienie odbudowy zamku w Szczecinie*, „Ochrona Zabytków”, 4/1954, s. 241-245.
- Dziwik K., *Gródek biskupa Jana Muskaty w Kurowie nad Dunajcem*, „Rocznik Sądecki”, t. XII/1971, s. 79-89.
- Finkel L., *Okopy Świętej Trójcy*, Lwów 1889.
- Finkel L., *Sprawozdanie z wycieczki konserwatorskiej*, „Teki Konserwatorska Koła C.K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej”, t. II, Lwów 1900.

- Frazik J., *Zamek w Krasiczynie*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej”, nr 12/1968.
- Frazik J. T., *Niektóre umocnienia bastejowe w Polsce południowo-wschodniej*, „Bastejowe fortyfikacje w Polsce — Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, seria Studia i Materiały, 3, Wrocław 1975.
- Frazik J. T., *Zamki i budownictwo obronne Ziemi Rzeszowskiej*, Kraków 1971.
- Frazik J. T., *Ze studiów i badań nad zamkiem w Dubiecku*, cz. 1, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. II/1968, s. 207-223; cz. 2, tamże, t. III/1969, s. 159-177.
- Fraś L., *Obrona Jasnej Góry w r. 1655*, Częstochowa 1935.
- Fraś L., *Obrona Zbaraża w r. 1649*, Kraków 1932.
- Fraś M., *Stanowiska archeologiczne nad Wilgą (pogórze Wielickie)*, „Acta Archeologica Carpathica”, t. XI/1, 1969, s. 37-44.
- Fraś M., *Wstępne badania archeologiczne na zamczysku w Muszynie*, „Rocznik Sądecki”, t. VII/1966, s. 449-454.
- Frycz J., *Architektura zamków krzyżackich*, w: *Sztuka pobrzeży Bałtyku*, Warszawa 1978, s. 19-48.
- Frycz J., *Budownictwo zamkowe na Pomorzu Wschodnim w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wydział Nauk o Sztuce PTPN, Sprawozdanie nr 95 za rok 1977, s. 19-48.
- Fuglewicz S., *Ilustrowana historia fortyfikacji*, Warszawa 1991.
- Galas P., *Grodzisko w Tarnawie (pow. bocheński)*, „Z otchłani wieków”, t. XVII/1948, s. 83.
- Galicka I., *Problematyka badań średniowiecznych Zamków na Mazowszu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. XXV/1963, nr 32, s. 109-118.
- Galicka I., *Mury obronne Warszawy. (Jeszcze jedna próba chronologii)*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 1, „Studia Warszawskie”, t. XIII/1972.
- Garbacik J., *Ostatni kasztelan biecki i jego siedziba w Tamowcu*, w: *Studia z dziejów Jasta i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 329-333.
- Gawarecki H., *Mury obronne miasta Lublina*, „Ochrona Zabytków”, 3/1954, s. 170-177.
- Giergielewicz J., *Przyczynki do działalności Władysława IV w zakresie rozwoju fortyfikacji*, „Saper i Inżynier Wojskowy”, nr 12/1925.
- Ginałski J., Łopatkiewicz P., *Mury obronne Krosna od XIV do XVIII wieku*, Rzeszów 1994.
- Gieysztor A., *Najstarsze grody. Sztuka polska romańska i przedromańska*, Warszawa 1971.

- Glinka J., *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, t. II/1961, s. 53-100.
- Gloger Z., *Budownictwo drzewne*, Warszawa 1907.
- Głosek M., Kajzer L., *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, r. XXI/1976, nr 2, s. 153-167.
- Gostyński T., Guerquin B., *Zamek renesansowy w Baranowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, nr 3-4/1953.
- Goliński M., *Fortyfikacje miejskie Wrocławia XIII-XIV wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXIX/1987, s. 23-43.
- Górski K., *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów*, „Biblioteka Warszawska”, r. LI/1891.
- Górski K., *Podłoże historyczno-społeczne architektury obronnej Polski Północnej*, „Biuletyn Pracowni Konserwacji Zabytków”, nr 8/1968.
- Grabowski A., *Skarbniczka naszej Archeologii obejmująca średniowiekowe pomniki wojennego budownictwa Polaków, wiadomości do dziejów sztuk pięknych w Polsce oraz wspomnienia z naszej przeszłości*, Lipsk 1854.
- Gruszecki A., *Fortyfikacja nowożytna*, „Spotkania z Zabytkami”, 1984, nr 2; 1985, nr 3/4; 1986, nr 6; 1987, nr 1.
- Gruszecki A., *Konserwacja fortyfikacji bastionowej zamków XVII-wiecznych*, „Ochrona Zabytków”, nr 2/1959.
- Gruszecki A., *Metoda i wyniki badań fortyfikacji bastionowej zamku w Tykocinie*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.
- Gruszecki A., *O uznanie prawa zabytku dla fortyfikacji nowożytnej*, „Ochrona Zabytków”, nr 1-2/1956.
- Gruszecki A., *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.
- Gruszecki A., *W obronie starych fortów*, „Spotkania z Zabytkami”, 1983, nr 2.
- Gruszecki A., *Wyniki badań wału fortyfikacji bastionowej zamku w Krzepicach*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 3/1962.
- Gruszecki A., *Zamek w Krzepicach*, „Ochrona Zabytków”, 3-4/1959, s. 185-207.
- Gruszecki A., *Zamki bastionowe w Małopolsce*, Warszawa 1962.
- Gruszecki A., *Zamki i pałace małopolskie w XVI wieku. Cechy reprezentacyjno-mieszkaniowe i obronne*, „Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej”, 1986, Budownictwo, nr 93.
- Guerquin B., *Zamki na planie trójkąta z XVII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. IV/1938, z. 4.
- Guerquin B., *Zamki śląskie*, Warszawa 1957.

- Guerquin B., *Architektura obronna*, w: *Sztuka polska czasów średniowiecza*, red. G. Chmarzyński, Warszawa 1953, s. 108-113.
- Guerquin B., *Problematyka architektury polskich zamków średniowiecznych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. IV/1959, z. 1-2.
- Guerquin B., *Problematyka architektury zamków średniowiecznych. Streszczenie referatu z posiedzenia naukowego Sekcji Architektury i Urbanistyki PAN dnia 18.06.1958*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. IV/1959, z. 1-2, s. 73.
- Guerquin B., *Stan badań nad historią powstania i rozbudowy zamku w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, 4/1949, s. 218-229.
- Guerquin B., *Zamek Jazłowiecki*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, t. III/1960.
- Guerquin B., *Zamek w Malborku*, Warszawa 1971.
- Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.
- Guerquin B., *Zamek w Drzewicy*, „Teki Konserwatorska”, z. 1/1952, s. 5-31.
- Guerquin B., *Poddębice (woj. łódzkie, pow. łęczycki). Dwór renesansowy. Studium historyczne, badania terenowe* K. Nawoik, zestawiała W. Tomicka (maszynopis w PKZ Warszawa), 1956.
- Guerquin B., *Próba ustalenia kierunków w studiach nad średniowiecznymi fortyfikacjami miejskimi w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, r. VI/1961, z. 1, s. 81-84.
- Guerquin B., *Problematyka architektury polskich zamków średniowiecznych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. IV/1959, z. 1-2.
- Gumowski J., *Mury Krakowa*, Kraków 1933.
- Hensel W., *Budownictwo obronne za czasów pierwszych Piastów*, w: *Początki Państwa Polskiego*, Poznań 1962.
- Hensel W., *Nasze najstarsze fortece*, „Z otchłani wieków”, Warszawa 1939.
- Herbst S., *Trzy przyczynki do dziejów fortyfikacji XVII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, X/1948.
- Herbst S., *Zamość*, Warszawa 1954.
- Herbst S., *Architectura militaris. Rococo. Studia nad sztuką połowy XVIII wieku*, Warszawa 1970.
- Herbst S., Zachwatowicz J., *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.
- Holcer Z., *Średniowieczne „castrum” w świetle źródeł pisanych*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie”, t. 1/1970, s. 372-374.
- Holcerowa T., *Spytkowice (woj. bielsko-bialskie). Wczesnobarokowy zamek Marcina Szyszkowskiego starosty lełowskiego i Mikołaja Szyszkowskiego biskupa warmińskiego*, Kraków 1985 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).

- Hubicki R., *Opis trzech zamków w bliskości Krakowa w okręgu pilickim Smoleń, Pilica, Ogrodzieniec*, Warszawa 1858.
- Inglot Z., *Grupa warowna Nadarzyce. Umocnienia Wału pomorskiego, „Barbakan”*, Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Oddział w Poznaniu, nr 0/1995, s. 3-12.
- Jakimowicz R., *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, Kraków 1939.
- Jakimowicz T., *Wyniki wstępne prac badawczych na zamku w Szamotułach*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, r. XVIII/1973, z. 2.
- Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża — kamienica — kasztel)*, Warszawa-Poznań 1979.
- Jakimowicz T., *Zamek w Gołuchowie*, Poznań 1973.
- Jakimowicz T., *Wyniki wstępnych badań na zamku w Szamotułach*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, r. XVIII/1973, nr 1, s. 167-176.
- Jaroszewski T. S., *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981.
- Jastrzębski B., Biesiekierski K., *Historia fortyfikacji stałej*, cz. 1-2, Toruń 1924-1925.
- Jastrzębski J., *Historia fortyfikacji stałej*, Modlin 1925.
- Jastrzębski J., *Historia fortyfikacji stałej*, Warszawa 1924.
- Jastrzębski J., *Rosyjska fortyfikacja stała na ziemiach polskich*, „Przegląd Wojskowo-Techniczny”, t. 12/1932, z. 3-5.
- Jodłowski A., *Badania grodziska w Kopalinach, pow. Bochnia*, w: *Badania Muzeum Żup Krakowskich w 1971 r.*, s. 11-19.
- Jodłowski A., *Badania wykopaliskowe na „Zamczysku” w Chrostowej pow. Bochnia*, w: *Badania Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w r. 1968*, s. 53-58.
- Jodłowski A., *Gródek średniowieczny w Chrostowej pow. Bochnia*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXVI/1974, s. 317-334.
- Jodłowski A., *Osadnictwo obronne w dolinie Dunajca*, „Materiały Archeologiczne”, t. VIII/1967, s. 5-23.
- Kaczmarczyk Z., *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 11, Kraków 1938, s. 313-338.
- Kajzer L., *Z badań nad chronologią i rozplanowaniem zamku w Raciążku*, „Ziemia Kujawska”, t. VII/1985, s. 59-70.
- Kajzer L., *Założenia obronne w Krzelowie, Olesznie i Sancygniowie. Wybór podstawowych danych historycznych i wyniki wstępnej kwerendy archiwalnej*, Łódź 1981 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Kielcach).
- Kajzer L., *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Łódź 1988.

- Kajzer L., *Budownictwo obronne ziemi łęczyckiej (2 połowa XIII-1 połowa XVII wieku)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XXXIX/1977.
- Kajzer L., *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa”?*, w: *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń 1987, s. 105-126.
- Kajzer L., *Dwory obronne wieluńskiego w XIII-XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, nr 6, Łódź 1984.
- Kajzer L., *O wieży, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XXVIII/1980, nr 2, s. 231-246.
- Kajzer L., *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII-XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, nr 1, Łódź 1980.
- Kajzer L., *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, nr 3/1983, s. 147-158.
- Kajzer L., *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego*, „Kwartalnik Kultury Materialnej”, r. XXXII/1984, nr 3, s. 395-405.
- Kajzer L., *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XX/1972, nr 3, s. 451-465.
- Kajzer L., *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1984.
- Kajzer L., *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych (uwagi na marginesie lektury tomu Początków Polski Prof. Henryka Łowmiańskiego)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XXXIV/1986, nr 2, s. 331-339.
- Kajzer L., *Z problematyki badań nad siedzibami obronnymi Ziemi Ostrzeszowskiej*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. XVI/1983, z. 1.
- Kajzer L., *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990.
- Kajzer L., *Zamek w Raciążku na Kujawach w świetle nowszych badań*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria C, s. 9-24.
- Kajzer L., *Zamki i społeczeństwo*, Łódź 1993.
- Kajzer L., *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemi łęczyckiej i sieradzkiej w XIII-XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. XXIII/1975, nr 4.
- Kajzer L., Augustyniak J., *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII-XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986.
- Kalentynowie M. i T., Lodowski J., *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*, Wrocław 1968.
- Kalinowski W., *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VIII/1963, s. 3-4.
- Kamieniec Podolski. Fotoalbum*, red. W. Donca, Kijów 1988.

- Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, „Acta Archaeologica Universitatis Lodzianensis”, nr 2, Łódź 1953.
- Kamińska J., *Grodziska stożkowane śladem posiadłości rycerskich XIII-XV wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria A, nr 13/1966, s. 43-78.
- Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski Środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953.
- Kamińska J., *Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki”, nr 12, Studia i Materiały, nr 5/1978, s. 23-32.
- Kamińska J., *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria A, nr 15/1978, s. 169-177.
- Kamińska J., *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria A, nr 15/1968, s. 15-88.
- Kamiński A., Kotula F., *Ustawa dla wsi Świlczy i Woliczki z roku około 1628*, Rzeszów 1948.
- Karolczak Z., *Średniowieczna Brama Wodna w Poznaniu*, „Barbakan”, Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Oddział w Poznaniu, nr 0/1995, s. 13-18.
- Każmierczyk J., *Kamienne elementy obronne grodów śląskich XII-XIII wieku. Początki zamków w Polsce*, Warszawa 1978.
- Każmierczyk J., *Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku*, „Archeologia Polski”, t. X/1966, z. 2, s. 655-700.
- Kąsinowska R., *Gołuchów, woj. kaliskie. Zamek. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich za okres 1970-1976 wykonana na zlecenie Muzeum Narodowego w Poznaniu*, Poznań 1977/1978 (maszynopis PKZ).
- Kąsinowski A., *Fortyfikacje zamojskie — bastion 7*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXV/1980, z. 2.
- Kiersnowska T., „*Shupy*” rycerskie w Polsce średniowiecznej, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XX/1972, nr 3, s. 437-450.
- Kiersnowski R., *Jeszcze o wałach śląskich*, „Przegląd Zachodni”, 5-6/1952, s. 430-431.
- Kiersnowski R., *Shupy rycerskie w Polsce średniowiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 3/1972.
- Kiersnowski R., *Wały śląskie*, „Przegląd Zachodni”, 1-2/1951, s. 151-192.
- Kieszkowski W., *Dzieje budowy zamku w Niepołomicach za panowania Zygmunta Augusta 1550-71*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. XXVIII/1935.

- Klecze K., Wyszyński W., *Fortyfikacja stała*, Warszawa 1937.
- Kmieciński J., *Umocnienia grodu gdańskiego we wczesnym średniowieczu*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. III/1955, s. 233-237.
- Kočka W., *Gród plemienny i Piastowski w Gnieźnie w świetle wykopalisk*, w: *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, Poznań 1939, s. 15-40.
- Kołodziejki S., *Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych*, „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego”, nr 2/1981, s. 19.
- Kołodziejki S., *Rezultaty wstępnych badań weryfikacyjnych średniowiecznych założeń obronnych w Pieninach*, „Rocznik Sądecki”, t. XIX/1990, s. 257-264.
- Kołodziejki S., *Średniowieczna rezydencja obronna w Morsku, gm. Koszyce, woj. kieleckie. Wstęp do studium konserwatorsko-archeologicznego*, Kielce 1990 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejki S., *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach (st. 2), gm. Wielka Wieś, woj. krakowskie (opracowanie archeologiczno-konserwatorskie)*, Kraków 1988 (maszynopis w Archiwum KZA PSOZ Kraków).
- Kołodziejki S., *Kurzelów, gm. Moszczowa*, Kielce 1987 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejki S., *Murowany zamek średniowieczny w Janowiczkach, gm. Raclawice-Palecznica w świetle badań archeologicznych*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków”, nr 136/1980.
- Kołodziejki S., *Obronna rezydencja w Pile, gm. Sędziszów — uwagi do problematyki badawczej*, Kielce 1987 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejki S., *Obronne rezydencje na terenie średniowiecznego województwa krakowskiego*, w: *Materiały z Sympozjum pn. Małopolskie budownictwo obronne*, Tarnów-Janowice 1984 (w druku).
- Kołodziejki S., *Początki średniowiecznych rezydencji obronnych możnowładztwa w Małopolsce*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN”, t. XXVII/1: 1983, s. 16-18.
- Kołodziejki S., *Późnośredniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa ziemi krakowskiej i sandomierskiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologii i Etnografii w Łodzi”, seria A, nr 36:1989-1990, s. 45-55.
- Kołodziejki S., *Problematyka badań średniowiecznych grodzców w zachodniej Małopolsce. Materiały z sesji nt. Średniowieczne grody tzw. stożkowane w Polsce*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN”, t. XXIV/z:1982, s. 302-304.

- Kołodziejski S., *Próba ustalenia położenia średniowiecznej wieży dworskiej w Przybenicach, gm. Skalbierz*, Kielce 1985 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Przyczynek do dziejów średniowiecznej rezydencji obronnej w Bydlinie, gm. Klucze, woj. katowickie*, Kraków 1986 (maszynopis w Archiwum KZA PSOZ Katowice).
- Kołodziejski S., *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych średniowiecznego zamku w Krzelowie, gm. Sędziszów*, Kielce 1984 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1987 w Kozłowie, gm. Loco, woj. kieleckie*, Kielce 1987 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1988 w Kozłowie, gm. Loco, woj. kieleckie*, Kielce 1988 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Średniowieczna rezydencja obronna możnowładztwa na terenie woj. krakowskiego*, Kraków 1994.
- Kołodziejski S., *Średniowieczna wieża dworska w Grabowej, gm. Łazy, woj. katowickie*, Kraków 1986 (maszynopis w Archiwum KZA PSOZ Katowice).
- Kołodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, „Rocznik Sądecki”, t. XX/1992, s. 9-34.
- Kołodziejski S., *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, w: *Między północą a południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4-6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz i L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 145-158.
- Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne w zachodniej Małopolsce*, w: *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń 1987, s. 167-179.
- Kołodziejski S., *Średniowieczny zamek w Janowickach, gm. Raclawice-Pałecznicza. Wytyczne do projektu konserwacji i ekspozycji relikwów budowli w ramach zagospodarowania pola bitwy pod Raclawicami*, „Peregrinus”, nr 1/1990, s. 91-107.
- Kołodziejski S., *Uwagi do działań konserwatorskich w Gorlicach. Obronna rezydencja Karwacjanów*, Kraków 1988 (maszynopis w Archiwum KZA PSOZ Nowy Sącz).
- Kołodziejski S., *Uwagi do działań konserwatorskich w Kozłowie, gm. Loco, woj. kieleckie*, Kielce 1985 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).

- Kołodziejski S., *Uwagi do problematyki badań relikwów obronnej rezydencji w Klimontowie, gm. Sędziszów*, Kielce 1986 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Uwagi wstępne do weryfikacji „kopca” w Teczycy, gm. Charsznica, woj. kieleckie*, Kielce 1985 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14-16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1990, s. 275-282.
- Kołodziejski S., *Wstępne uwagi do działań konserwatorskich przy zespole pałacowym w Sancygniowie, gm. Działoszyce*, Kielce 1985 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Wstępne uwagi do problematyki badawczej obronnych rezydencji możnowładczych w Sielcu (cz. m. Sosnowca) i w Zagórzcu (cz. m. Sosnowca) w województwie katowickim*, Kraków 1986 (maszynopis w Archiwum KZA PSOZ Katowice).
- Kołodziejski S., *Założenia obronne w Mokrsku Dolnym i Górnym, gm. Sobków. Wstęp do problematyki badawczej*, Kielce 1986 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Kołodziejski S., *Zamek Pieniny w świetle badań archeologicznych*, „Wierchy”, r. 49/1981, s. 320-326.
- Komornicki S., *Dwory murowane w Małopolsce z czasów Odrodzenia*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, t. V/1930, z. 1.
- Kopeć M., *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, Wrocław 1979.
- Kornecki M., *Zamki i dwory obronne Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1966.
- Kostrzewski B., *Gród piastowski w Gieczu*, Poznań 1978.
- Kostrzewski B., *Gród w Gieczu w świetle źródeł pisanych i wykopalisk*, „Z otchłani wieków”, nr 9-10/1951, s. 149-154.
- Kostrzewski J., *Grody staropolskie w świetle wyników ostatnich badań wykopaliskowych*, Kraków 1939.
- Kostrzewski J., *Gród prastawiański w Biskupinie*, Poznań 1938.
- Koszyła Z., *System fortyfikacji odcinka „Lipsk” z lat 1940-1941*, Białystok-Lipsk n/Biebrzą 1980.
- Kościelniak W., *O obronności miasta Kalisza*, Kalisz 1983.
- Kotula F., *Warownie chłopskie XVII wieku w ziemi przemyskiej i sanockiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. VIII/1962, cz. 1.

- Kotula F., *Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta*, w: *Pięć wieków miasta Rzeszowa XIV-XVIII*, red. F. Błoński, Warszawa 1958.
- Kowalczyk E., *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław 1987.
- Kowalczyk E., *Nazwy obronne: słup, samborza i zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992.
- Kowalenko W., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnośredniowiecznej*, Poznań 1938.
- Kozaczewski T., *Zamek piastowski na Ostrówku w Opolu*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej. Architektura”, t. II/1957.
- Kozak J., *Wieruszycze, pow. Bochnia, woj. krakowskie. Dwór renesansowy. Dokumentacja (cz. 1). Opracowanie wyników badań archeologicznych*, Kraków 1977 (maszynopis w archiwum PKZ Tarnów).
- Kozłowska-Kamzowa A., *Zamek Kórnicki*, Poznań 1968.
- Krause E., *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce. Informacje bieżące PKZ*, „Archeologia”, nr 13/1977, Warszawa 1977.
- Król A., *Budownictwo wojskowe*, t. I, Warszawa 1930.
- Król A., *Zarys historii budownictwa obronnego i wojskowego w dawnej Polsce*, w: *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, t. I, Warszawa 1936.
- Królikowski L., *Twierdza „Warszawa”*, Warszawa 1994.
- Kruczek K., *Rozwój zamkowych elementów obronnych w dorzeczu górnej Wisły na przykładach badanych przez PAK PP PKZ, Oddział w Krakowie*, w: *Badania archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków. Studia i Materiały*, Warszawa 1988, s. 179-191.
- Krupiński A. B., *Gniazdo rodu Leliwitów zamek w Melsztynie*, Tarnów 1982.
- Kuczyński J., *Średniowieczny zamek w Podgrodziu, gmina Ćmielów, województwo tarnobrzeskie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, t. XVI/1992, s. 37-60.
- Kuczyński J., *Zamki województwa kieleckiego*, Kielce 1969.
- Kunysz A., *Grodziska w województwie rzeszowskim*, Rzeszów 1966.
- Kunysz A., *Grodziska w województwie rzeszowskim*, „Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966”, Rzeszów 1968, s. 25-87.
- Kowalczyk E., *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław 1987.
- Lakwaj L., Stepien P., *Średniowieczny zamek w Niedzicy. Zarys rozwoju w świetle dotychczasowych badań*, „Acta Archeologica Carpathica”, t. XXVI/1987, s. 209-242.
- Lalik T., *Budowa dworu drewnianego w Jadownikach w roku 1394*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XIX/1971, nr 3, s. 463-468.

- Lalik T., *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku. Studia z dziejów osadnictwa*, Wrocław 1967.
- Lalik T., *Uwagi o finansowaniu budownictwa murowanego w Polsce do początku XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XV/1967, nr 1, s. 55-74.
- Langerówna H., *System obrony Dunajca w XIV wieku*, Kraków 1929.
- Leńczyk G., *Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w woj. krakowskim w r. 1933*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 39/1934, s. 28-33.
- Leńczyk G., *Tymczasowe sprawozdanie z badań terenowych na grodzisku w Piekarach, pod Krakowem*, „Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 37/1932, s. 23-24.
- Leńczyk G., *Wyniki wstępnych badań w południowej części grodziska zwanego Zamczysko w Zawadzie Lanckorońskiej nad Dunajcem w pow. brzeskim*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 43/1938, s. 338-340.
- Leńczyk G., *Zamki i grodziska nad Wisłokiem*, „Z otchłani wieków”, r. XIII/1938, s. 99-104.
- Leńczyk G., *Elementy obronne w miejscach umocnionych*, „Studia Archeologiczne”, t. 2/1967, s. 73-166.
- Leńczyk G., *Grodziska i zamczyska w województwie krakowskim*, „Z otchłani wieków”, r. IX/1934, s. 4-50.
- Leńczyk G., *Grodzisko w Piekarach w powiecie krakowskim*, „Z otchłani wieków”, r. VII/1932, s. 77-85.
- Leńczyk G., *Na śladach miejsc umocnionych*, „Z otchłani wieków”, r. 27/1956, s. 108-109.
- Leńczyk G., *Na śladach miejsc obronnych*, „Dawna Kultura”, r. 3/1961, s. 122-127.
- Leńczyk G., *Obronny dwór średniowieczny w Wielkim Książu w pow. miechowskim*, „Z otchłani wieków”, r. XVII/1948, z. 5-6, s. 81-82.
- Leńczyk G., *Prastawiański gród w Zawadzie Lanckorońskiej nad Dunajcem*, Kraków 1950.
- Leńczyk G., *Sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w okolicy Krakowa*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 37/1932, s. 36-40.
- Leńczyk G., *Trzecie sprawozdanie z badań archeologicznych w woj. krakowskim w r. 1935*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 40/1935, s. 317-319.
- Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983.
- Lewicka M., *Rycina Jakuba Lauro ku czci Jana Zamoyskiego. Nowe materiały do ikonografii Szarogrodu i Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. XVI/1954, nr 1.
- Linette E., *Twierdza w Zbąszyniu*, w: *Studia nad renesansem w Wielkopolsce*, red. T. Rutkowski, Poznań 1970, s. 39-50.

- Ludwiczak S. N., *Ruiny zamku w Korzkwi*, „Ziemia”, r. 2/1938, z. 3, s. 45-47.
- Lukas E., *Miejskie budownictwo obronne w Księstwie Zachodnio-Pomorskim*, w: *Sztuka Pomorza Zachodniego*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1973.
- Lustostańska A., *Przyczynek do mecenatu artystycznego Krzysztofa Ossolińskiego na tle badań nad zamkiem w Ujeździe*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VIII/1963, z. 1.
- Lustostańska A., *Trwałe wartości zamku Krzyżtopór w Ujeździe*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV/1979, z. 3, s. 243-263.
- Łaszkiwicz T., Wawrzyniak P., *Popów — przyczynek do dyskusji nad funkcją niektórych gródków stożkowatych*, w: *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń 1987, s. 137-145.
- Łepkowski J., *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa 1863.
- Łobocki J. M., *Problemy fortyfikacji nowożytnej w praktyce urbanistycznej na ziemiach Polski historycznej od XVI do przełomu XVIII/XIX wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1, s. 38-49.
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Łoziński J., *Renesansowy dwór obronny w Pabianicach i jego budowniczy Wawrzyniec Lorek*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. XVII/1955, nr 1, s. 99-125.
- Łoziński J. Z., Miłobędzki A., *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1976.
- Łuczyński R. M., *Zamki sudeckie*, Jelenia Góra 1993.
- Łuszczkiewicz W., *Przyczynek do historii architektury dworu szlacheckiego w Polsce XVI wieku. Jeżów-Szymbark-Drzewica*, „Pamiętnik Wydziału Filologicznego i Filozoficzno-Historycznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. VIII, Kraków 1890, s. 193-222.
- Łuszczkiewicz W., *Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim*, Kraków 1864-1868.
- Łuszczkiewicz W., *Zamek w Dębnie*, „Tygodnik Ilustrowany”, r. XIII/1866.
- Maj E., *Rezydencja obronna biskupa Henryka Firleja w Czermiernikach*, „Lubelszczyzna”, nr 1/1995, s. 43-59.
- Majewska G., *Wyniki badań nad zamkiem gotyckim w Oporowie*, „Rocznik Muzeów i Ochrony Zabytków Polski Środkowej”, t. I/1973, s. 66-87.
- Majewski A., *Czorsztyn-Niedzica — dwa zamki pienińskie*, Warszawa 1964.
- Majewski A., *Odbudowa zamku w Pieskowej Skale*, „Ochrona Zabytków”, 3/1949, s. 168-181.
- Majewski A., *Pieskowa Skala*, „Teka Konserwatorska”, nr 1/1953.
- Majewski A., *Pieskowa Skala*, „Teka Konserwatorska”, z. 2, Warszawa 1954.
- Majewski A., *Pieskowa Skala*, Warszawa 1964.

- Majewski A., *Zamek w Niedzicy*, Kraków 1987.
- Majewski A., *Zamek w Wiśniczu*, „Teka Konserwatorska”, z. 3, Warszawa 1956.
- Majewski A., *Zamek w Wiśniczu*, Warszawa 1968.
- Majewski E., *Wiadomości o grodzisku w Będkowicach na Boleszynie pow. okulski*, „Światowit”, t. XI/1911, s. 89-100.
- Majka M., *Z problematyki budownictwa dworskiego w Małopolsce Południowej*, „Karpaty”, z. 1-2/1975, s. 23-28.
- Majka M., *Nie zachowane dwory Ziemi Krakowskiej*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego”, nr 1, Kraków 1968, s. 37-126.
- Malinowska-Łazarczyk H., *Bestwina, pow. Bielsko-Biała*, „Silesia Antiqua”, t. 15/1973, s. 340-343.
- Malinowska-Łazarczyk H., *Bestwina, pow. Nielsko, stanowisko 1. Badania archeologiczne w województwie katowickim w roku 1971*, „Komunikat Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, Bytom 1971, s. 7.
- Małachowicz E., *Bastejowe fortyfikacje Wrocławia*, w: *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 9, seria: Studia i Materiały, nr 3, Wrocław 1975.
- Małachowicz E., *Fortyfikacje Wilna*, cz. 1, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, 1988-1989, t. XXIII, s. 221-231; cz. 2, tamże, t. XXIV/1990, s. 133-148; cz. 3, tamże, t. XXV/1992, s. 163-176.
- Małachowicz E., *Romański zamek na Ostrowiu we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, nr 3-4/1973.
- Małkiewicz A., *Ruiny zamku w Korzkwi*, Kraków 1959 (maszynopis w Archiwum PSOZ Kraków).
- Małkowska-Holcerowa T., *Systemy fortyfikacyjne zamku w Wiśniczu Nowym — rys historyczny*, *Archeologia w badaniach miejskich zespołów zabytkowych w Polsce*, *Materiały z sympozjum*, Kraków 1979, Informator PKZ, s. 82-88.
- Małkowska-Holcerowa T., *Zamek Tenczyn k. wsi Rudno. Dokumentacja historyczna*, Kraków 1986 (maszynopis w Archiwum PSOZ Kraków).
- Małkowska-Holcerowa T., *Główne etapy historii zamku w Wiśniczu Nowym*, „Sprawozdania Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk Oddział w Krakowie”, t. XVIII/1:1974, s. 331-332.
- Małkowska-Holcerowa T., Holcer Z., *Zamek w Smoleniu (woj. katowickie)*, *Opracowanie historyczne*, Kraków 1957 (maszynopis w Archiwum PSOZ Katowice).
- Małkowska-Holcerowa T., *Ikonaografia zamków obronnych województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego”, Kraków 1970, s. 11-110.

- Małkowska-Holcerowa T., Kleszczyńska B., *Wczesnobarokowa rezydencja Lubomirskich w Wiśniczu*, „Sprawozdania Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie”, t. XVIII/1:1974, s. 332-333.
- Małkowska-Holcerowa T., *Zamek w Mirowie. Dokumentacja historyczna*, Kraków 1959 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, Kraków 1974, wkładki do „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”.
- Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, Kraków 1986.
- Mańkowski T., *Plany dawnych zamków Halicza i Przemyśla*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. II/1934.
- Marciniak A., *Budownictwo obronne w Liber beneficiorum Jana Długosza a realia archeologiczne*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Archaeologica, nr 12/1991, s. 161-198.
- Markowski F., *Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI-XIX wieku*, Lwów 1935.
- Maszalski R., Stankiewicz J., *Dzieje fortyfikacji gdańskich*, Warszawa 1969.
- Mączyńska M., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na zamku w Korzkwi, pow. Kraków, w r. 1969*, Kraków 1969 (maszynopis w Archiwum PSOZ Kraków).
- Meciszewski F., *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1825.
- Medeksza S., *Bastejowe fortyfikacje zamku w Janowcu*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 9, Studia i Materiały, nr 3, Wrocław 1975.
- Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Warszawa 1986.
- Michalska G., Michalski Ł., *Twierdza Dęblin (Iwanogród)*, „Lubelszczyzna”, nr 1/1995, s. 59-72.
- Miłobędzki A., *Architektura Królestwa Polski w XV wieku*, w: *Sztuka i ideologia XV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 461-477.
- Miłobędzki A., *Tajemnica zamku w Zbarażu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. I/1956, z. 4.
- Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wyd. III, Warszawa 1978.
- Miłobędzki A., *Architektura Królestwa Polski w XV wieku*, w: *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978.
- Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.
- Miłobędzki A., *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. 26/1978, nr 1, s. 29-45.
- Miłobędzki A., *Tradycja średniowiecza w polskiej rezydencji nowożytnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 24/1979, z. 4.

- Miłobędzki A., *Zamek w Mokrsku Górnym i niektóre problemy małopolskiej architektury XV i XVI wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. XXI/1959, nr 1, s. 30-52.
- Miłobędzki A., *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań*, w: *II Konferencja Naukowa Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem*, Warszawa 1963, s. 65-69.
- Miłobędzki A., *Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytnej rezydencji*, w: *Sarmatia Artistica*, Warszawa 1968, s. 35-45.
- Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968.
- Miniewicz J., *Konstrukcja unikatowych polskich schronów bojowych w Jastarni*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1983.
- Miśkiewicz B., *Konstrukcja izbicowa w polskim średniowiecznym budownictwie obronnym*, „Archeologia Polski”, t. III, z. 2, Warszawa-Wrocław 1959, s. 337-347.
- Miśkiewicz B., *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do XV wieku*, Poznań 1964.
- Mitrus E., *Nowe odkrycia archeologiczne elementów systemów obronnych miasta Lublina*, „Lubelszczyzna”, nr 1/1995, s. 4-20.
- Mokłowski T., *Zamek Sobieskiego w Olesku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. IX/1936.
- Muczkowski J., *Dawne warownie krakowskie*, „Rocznik Krakowski”, t. XIII/1911, s. 1-48.
- Mury miejskie*, red. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania”, 1/1996.
- Muzolf B., *Bydlin — zamek. Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1988 r.*, Łódź 1988 (maszynopis w Archiwum KZA PSOZ Katowice).
- Nadolski A., *Badania na grodzisku w Tumie pod Łęczycą*, „Z otchłani wieków”, 5-6/1949, s. 91-99.
- Nadolski A., Sulikowska W., *Budownictwo obronne Polski wczesnofeudalnej w świetle źródeł pisanych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, seria I, Nauki humanistyczno-społeczne, z. 7, Łódź 1957, s. 125-148.
- Nadolski A., *Umocnienia grodu łęczyckiego*, „Z otchłani wieków”, 5-6/1950, s. 87-95.
- Niemierowski W., Radacki Z., *Architektura obronna miast Pomorza Zachodniego*, „Szczecin”, z. 6/1958.
- Niewalda W., *Badania nad murami miejskimi Lipnicy Murowanej*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. III/1969, s. 145-158.
- Niewalda W., *Fazy rozwojowe zamku w Wiśniczu w świetle badań architektonicznych*, „Sprawozdania Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie”, t. XVIII/1975/1, s. 342-345.
- Niewalda W., *Systemy fortyfikacji zamku w Wiśniczu w świetle badań architektonicznych. Archeologia w badaniach miejskich zespołów zabytkowych w Polsce, Materiały z sympozjum — Kraków 1979*, „Informator PKZ”, 1980, s. 89-94.

- Niewalda W., *Średniowieczny zamek w Korzkwi w świetle ostatnich badań*, „Sprawozdania Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie”, t. XIV/1:1970, s. 378-381.
- Nowak T., *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XIX/1973, cz. 1, s. 139-186.
- Nowak T. M., *Polski atlas wojskowy*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XV/1969, cz. 2.
- Nowak T. M., *Z dziejów techniki wojennej w dawnej Polsce*, Warszawa 1965.
- Nowak Z., Tomczak A., *Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XVI/1971, z. 2-3.
- Nowiński K., *Przyczynek do badań nad rozwojem grodów w zamki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 36/1971, s. 259-261.
- Olczak J., *Niektóre aspekty badań grodzisk stożkowatych na Pomorzu Środkowym*, „Studia Archeologica Pomeranica”, 1974, nr 2, s. 255-278.
- Olejnik K., *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993.
- Olejnik K., *Z wojennej przeszłości Poznania*, Poznań 1982.
- Opas T., *O dawnych umocnieniach obronnych miast prywatnych woj. lubelskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XIX/1971.
- Osiński M., *Zamek w Żółkwi*, Lwów 1933.
- Pachoński J., *Dawne mury floriańskie*, Kraków 1956.
- Pajzderski N., *Zamek Tęczynski*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, t. VIII/1912, s. 329-351.
- Paprocki B., *Zamki pokrzyżackie, biskupie i kapitulne województwa olsztyńskiego*, Olsztyn 1961.
- Pawlicki M., *Związki geometryczne XVII-wiecznych widoków miast z ich rzeczywistym rozplanowaniem*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. VII/1973.
- Pawłowski A., *Z badań grodzisk średniowiecznych województwa wrocławskiego*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXX/1978, s. 241-257.
- Pawłowski A., *Jak budowano obronne siedziby rycerskie?*, „Z otchłani wieków”, r. XLVI/1980, nr 1, s. 75-80.
- Perzanowski Z., *Nowy Wiśnicz. Geneza i początki miasta*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 573-578.
- Pianowski Z., *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX-XIX wieku*, Kraków 1991.
- Pierzak J., *Średniowieczny Sławków odstania swoje tajemnice*, Katowice 1988.

- Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych prowadzonych w 1987 roku na terenie zamku w Udorzu, gm. Żarnowiec, woj. katowickie*, Łódź 1987 (maszynopis w Archiwum PKZ Łódź).
- Pietrzak J., *Zamek w Sławkowie w świetle badań archeologicznych*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN, Oddział w Krakowie”, t. XXII/1988, s. 235-242.
- Pilarczyk Z., *Nowożytnie fortyfikacje Poznania w planach i widokach z XVII i XVIII wieku*, „Kronika Miasta Poznania”, 1/1996, s. 66-82.
- Pilarczyk Z., *Obronność Poznania w latach 1253-1793*, Poznań 1988.
- Pilarczyk Z., *Znaczenie obronne budowli sakralnych w Polsce XVI i XVII wieku (na wybranych przykładach)*, w: *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 183-193.
- Pilarczyk Z., *Fortyfikacje obronne Polski w przededniu II wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXIV/1991, s. 271-285.
- Piotrowski J., *Zamek w Łańcucie*, Lwów 1933.
- Piskadło A., *Grody, zamki, fortece*, Warszawa 1977.
- Piwoński J., *Mury, które broniły Krakowa*, Kraków 1986.
- Poklewski T., *Miejsce zamku w systemie obronnym miasta w wiekach XIV i XV w Polsce*, w: *Czas, przestrzeń, praca w dawnym mieście. Studia ofiarowane H. Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 61-72.
- Poklewski-Koziół T., *Rubież Prosną i Baryczy 1393-1401. Fortyfikacje stałe*, Łódź 1994.
- Poklewski-Koziół T., *Średniowieczne zamki między Prosną i Pilicą*, Łódź 1992.
- Pomeranke L., *Twierdza Toruń w kartografii — katalog*, Toruń 1987.
- Popko W., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie wzgórza „Zamczysko” w miejscowości Zembrzyce, pow. Sucha przez członków Koła Archeologów UJ z ramienia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych*, Kraków 1962 (maszynopis w Archiwum MAK).
- Posadzy W., Wędzki A., *Wały Kujawskie*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. I/1955, z. 1, s. 143-168.
- Poznańskie fortyfikacje*, red. B. Polak, Poznań 1988.
- Proksa M., *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie Starego Zamku w Żywcu*, Rzeszów 1980 (maszynopis w Archiwum PKZ Rzeszów).
- Proksa M., *Miejskie mury obronne Krosna w świetle źródeł pisanych i badań archeologicznych*, „Studia i Materiały Muzeum Okręgowego w Krośnie”, Krosno 1990.
- Prusiewicz A., *Kamieniec Podolski. Szkic historyczno-topograficzny*, Kijów [Warszawa] 1915.
- Przyłęcki M., *Średniowieczne mury obronne miast Dolnego Śląska*, „Komunikaty i sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, seria A, t. XXXVI/1981.

- Putek J., *O zbójnickich zamkach, heretyckich zborach i oświęcimskiej Jerozolimie. Szkice z dziejów pogranicza śląsko-polskiego*, Kraków 1980.
- Putkowska J., *Fortyfikacje Warszawy w pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXV/1980, z. 1.
- Rutkowska J., *Rewizja i pomierzenie na prety ulic warszawskich przez Tyllmana z Gameren jako materiał źródłowy do badań nad rozwojem przedmieść Warszawy w drugiej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, r. XIX/1974, z. 2.
- Pyzik Z. W., *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu, województwo częstochowskie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, t. XVI/1992, s. 37-60.
- Pyzik Z. W., *Grodzisko w Mokrsku Dolnym, gm. Sobków w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, Kielce 1977 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Pyzik Z. W., *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Pile, gm. Sędziszów, woj. Kielce, przeprowadzonych w okresie 14 lipca do 2 sierpnia 1989 r.*, Kielce 1990 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Pyzik Z. W., *Wyniki archeologicznych prac wykopaliskowych w Mokrsku Dolnym, gm. Sobków przeprowadzonych przez Muzeum Narodowe w Kielcach w 1979 roku*, Kielce 1979 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Raciborski J., „Dorotka” w Kaliszu, „Ziemia”, t. I/1910, nr 27, s. 422.
- Radacki Z., *Początki zamków na Pomorzu Zachodnim*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 12, Studia i Materiały, nr 5/1978, s. 77-90.
- Radacki Z., *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976.
- Radacki Z., *Zamek w Świdwinie*, w: *Z dziejów Świdwina*, Biblioteka Słupska, t. IX, Poznań 1963, s. 76-86.
- Radacki Z., *Zamki zachodniopomorskie i ich przesłanki genetyczne*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. VI/1960, s. 363-388.
- Rajewski Z., *Biskupin gród prastawiański*, b.m.w., 1947.
- Rawski T., *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich 1919-1945*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.
- Reguła K., *Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Sobolowie-Sieradze, pow. Bochnia*, w: *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w r. 1967*, s. 61-63.
- Reyniak J., *Dawne miejsca obronne w dorzeczu górnej Wisły*, „Karta Groni”, nr IX-X/1980, s. 55-74.

- Reyniak J., *Osadnictwo obronne w dorzeczu górnej Wisły*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. XX/1980, s. 73-92.
- Rogalski M., Zaborowski M., *Fortyfikacja wczoraj i dziś*, Warszawa 1978.
- Rozpędowski J., *Gród a zamek w Polsce — problem genezy i typologii*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 12/1978, Studia i Materiały, nr 5, s. 91-96.
- Rozpędowski J., *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. X/1965, z. 3-4.
- Rozpędowski J., *Palatium w Legnicy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VI/1961.
- Rozpędowski J., *Ze studiów nad palatiami w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XXIV/1962, z. 3/4.
- Rozpędowski J., *Późnogotyckie rezydencje na Śląsku*, w: *Sztuka i ideologia XV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 493-520.
- Rozpędowski J., *Warowne kościoły w Jaskotlach, Lutyni i Żurawinie*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, Architektura, z. 3, Wrocław 1957, s. 31-48.
- Rozpędowski J., *Zagórze Śląskie — Zamek Grodno*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, z. 2, Wrocław 1957, s. 7-32.
- Różański J., *Twierdza Przemyśl*, Rzeszów 1983.
- Sadowski J., *Wizna*, „Infort”, Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 1/1995, s. 1-6.
- Sadowski J., *Perły fortyfikacji II Rzeczypospolitej — Mokwin*, „Infort”, Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 9/1995, s. 13-17.
- Sadowski J., *Linia Mołotowa na Roztoczu (kierunek Tomaszów Lubelski — Rawa Ruska)*, „Infort”, Biuletyn Miłośników Fortyfikacji, nr 4/1992, s. 2-9.
- Sakaluk J. R., *Twierdza kłodzka*, Kłodzko 1986.
- Seniuk B., *Szwedzkie fortyfikacje polowe w widłach Wisły i Sanu*, „Lubelszczyzna”, nr 1/1995, s. 34-43.
- Simon Z., *Warownie i zamki starodawne*, Częstochowa 1938.
- Sinko-Popielowa K., Świszczowski S., *Dwór obronny w Szymbarku*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. VI/1938, s. 159-176.
- Skrudlik M., *Zagadnienie konserwacji murów obronnych Sandomierza*, „Ziemia”, nr 2/1939, s. 57-62.
- Skrudlik M., *Zamki warowne Polski przed najazdem szwedzkim w rekonstrukcji rysunkowej Jana Gumowskiego*, „Broń i Barwa”, nr 3-4, Warszawa 1938.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. I-XV, Warszawa 1880-1902.
- Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*, red. S. Arnold, Warszawa 1966.

- Słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce — problemy opracowania, „Teki Komisji Architektury i Urbanistyki”, t. V/1971, s. 149-162.
- Słowiński I., *Strategia i funkcjonowanie zamku średniowiecznego oraz rozwój jego elementów obronnych na przykładzie zamków Polski Północnej — głównie terytorium dawnego państwa krzyżackiego*, „Biuletyn Informacyjny Pracowni Konserwacji Zabytków”, t. XVI/1971.
- Smoleński M., *Melsztyn*, Kraków 1888.
- Sobieszczański F. M., *Ruiny zamku w Mirowie*, „Tygodnik Ilustrowany”, r. III/1861.
- Sokołowski M., Worobjew G., Zubrzycki J., *Kościół i cmentarze warowne w Polsce*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki”, t. VII/1902, s. 482-527.
- Sosnowski O., *Studium pierwotnego założenia (1586) i obwarowań (1630-1635) miasta Brodów*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. II/1933-1934.
- Sowa A., *Rola zamków województwa krakowskiego w XVII wieku (do 1660 roku)*, „Studia Historyczne”, R. XX/1977, z. 4, s. 541-564.
- Stankiewicz J., *Średniowieczne fortyfikacje Głównego Miasta w Gdańsku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IV/1958, s. 313-413.
- Stankiewicz J., *Barbakan, przedbramie — próba definicji*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie”, t. XV/1971.
- Stankiewicz J., *Nadmorska twierdza w Wistouląjciu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. II/1956, s. 115-156.
- Stankiewicz J., *Rozwój fortyfikacji miasta Gdańska w XVI i XVII wieku na tle współczesnych osiągnięć sztuki fortyfikacyjnej w Europie*, w: *Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Historia wojskowości*, red. S. Okęcki, Warszawa 1960, s. 185-216.
- Stankiewicz J., *Strakowscy fortyfikatorzy, architekci i budowniczy Gdańska*, Gdańsk 1955.
- Stankiewicz J., *System fortyfikacyjny Gdańska i okolicy w czasie wojny 1655-1660 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XX/1976, cz. 2.
- Stankiewicz J., *Twierdza Kostrzyn*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.
- Stankiewicz J., *Twierdza w Wistouląjciu i niektóre problemy związane z jej odbudową*, „Ochrona Zabytków”, 3/1956, s. 177-187.
- Stankiewicz J., *Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na ziemiach polskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1.
- Stankiewicz J., *Twierdza Toruń*, cz. 1, „Zapiski Historyczne”, r. XXXVII/1972.
- Stankiewicz J., *Twierdza Toruń*, cz. 2, 3, „Zapiski Historyczne”, r. XXXVIII/1973.
- Stefański K., *Kilka słów o obronności Kalisza*, „Broń i Barwa”, t. IV/1937, nr 2, s. 35-38.
- Stępińska K., *Pałace i zamki w Polsce dawniej i dziś*, t. 1-2, Warszawa 1977.

- Stepowski B., *Zwaliska Tropsztyna*, „Ziemia”, r. IX/1924, s. 122-125.
- Strzelecki W., *Zamek w Ogródzieńcu*, „Ochrona Zabytków”, 3-4/1951, s. 133-149.
- Sukertowa E., *Korzkiew*, „Ziemia”, r. VIII/1923.
- Sukertowa E., *Zamek w Ojcowie*, Warszawa 1922.
- Sulimirski T., *Sprawozdanie z badań na Grojcu za r. 1938*, „Gronie”, r. I/1938, s. 210-211.
- Swaryczewska M., *Studium historyczno-kompozycyjne założenia w Sancygniowie*, cz. 1, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN, Oddział w Krakowie”, t. XVII/1983, s. 131-140.
- Swaryczewska M., *Studium historyczno-kompozycyjne założenia w Sancygniowie*, cz. 2, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN, Oddział w Krakowie”, t. XVIII/1984, s. 139-150.
- Swaryczewski A., *Sprawozdanie z badań Starego Zamku w Żywcu*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji PAN, Oddział w Krakowie”, t. XIII/1:1969, 5, s. 307-309.
- Swaryczewski A., *Badania architektoniczne Starego Zamku w Żywcu 1968 rok*, Kraków 1968 (maszynopis w Archiwum PKZ Kraków).
- Swaryczewski A., *Fortyfikacje Krzemionek*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. XI/1977.
- Swaryczewski A., *Wyniki badań architektonicznych Starego Zamku przeprowadzonych w 1968 roku*, „Karta Groni”, t. XI/1981, s. 107-131.
- Szablowski J., *Stary zamek w Żywcu*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. XL/1935, nr 1, s. 25.
- Szadkowska-Linette R., *Późnośredniowieczny dwór obronny we Wrzącej Wielkiej*, „Rocznik Wielkopolski Wschodniej”, t. II/1974, s. 99-114.
- Szczański S., *Wał Pomorski*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII/1966, cz. 1, s. 281-301.
- Szablowski J., *Renesansowa wieża żywiecka na tle renesansu czesko-morawskiego*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. XLVI/1945, nr 1-5, s. 34.
- Szablowski J., *Stary zamek w Żywcu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, r. IV/1935-1936, nr 2.
- Szafrański W., *Castrum i castellum plockie w świetle wykopalisk*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, t. II/1972, s. 6-101.
- Szczański E., *Średniowieczne umocnienia Jeleniej Góry*, „Rocznik Jeleniogórski”, t. XX/1982.
- Szlezzynger P. S., *Fortyfikacje klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu Nowym*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXVIII/1983, z. 2.
- Szlezzynger P. S., *Umocnienia zamku i miasta Polonne na Wołyniu w XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXIX/1994, z. 3, s. 163-185.

- Szope M., *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981.
- Szuwarowski K., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie Starego Zamku w Żywcu, woj. Bielsko Biała w roku 1979*, Rzeszów 1979 (maszynopis w Archiwum PKZ Rzeszów).
- Szydłowska E., *Średniowieczny gródek w Krzykawce, gm. Bukowno, woj. katowickie*, Bytom 1989 (maszynopis w Archiwum PSOZ Katowice).
- Szydłowska E., *Średniowieczny gródek w Krzykawce, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne”, t. 1/1989, s. 138-163.
- Szydłowski T., *Ruiny Polski*, Lwów-Kraków 1919.
- Szymański S., *Fortalitium Jasnogórskie w Częstochowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VIII/1963, z. 2.
- Szymczak J., *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XXXVI/1988, z. 2, s. 233-275.
- Szymczak J., *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Folia Historica, seria 1, nr 70, Łódź 1980.
- Szymczak J., *Sposoby zdobywania i obrony grodów w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXII /1979, s. 3-63.
- Szysko-Bohusz A., *Podhorce*, „Sztuki Piękne”, 1925.
- Szysko-Bohusz A., *Trzy nasze zamki. Czersk, Chęciny, Ogrodzieniec*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. VIII/1912.
- Szysko-Bohusz A., *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. IX/1915.
- Świechowski Z., *Znaczenie kościoła w Prandocinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. I/1956, z. 1, s. 13-26.
- Świszczowski S., *Brama na Gródku i reszty murów miejskich między Gródkiem a Wawelem*, „Prace Komisji Historii Sztuki PAU”, t. IX/1948, s. 277-279.
- Świszczowski S., *Gródek i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, Kraków 1950.
- Świszczowski S., *Mury miejskie Krakowa*, „Ochrona Zabytków”, 3/1955, s. 161-177.
- Świszczowski S., *Odkrycia w zameczku w Dębnie*, „Ochrona Zabytków”, r. III/1950.
- Terlecki W., *Zamek królewski na Wawelu i jego restauracja*, Kraków 1933.
- Thullie C., *Cechy obronne zabytków polskiego budownictwa*, Lwów 1934.
- Thullie C., *Kościół i klasztor warowne w dawnej Polsce*, Lwów 1931.
- Thullie C., *Obronne dwory wiejskie i pałace w dawnej Polsce*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. XV/1981.
- Tobiasz M., *Fortyfikacje dawnego Krakowa*, Kraków 1973.
- Tobiasz M., *Rozwój fortyfikacji starego Krakowa*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XIV/1968, cz. II, s. 3-91.

- Tokowicz S., *Krzyżtopór twierdza magnacka XVII wieku i architekt jej Wawrzyniec Senes*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, t. V/1886.
- Tomala J., *Wyniki badań sondażowych na zamku w miejscowości Mokrsko Górne, gm. Sobków, woj. kieleckie*, Łódź 1983 (maszynopis w Archiwum Wydziału Archeologicznego PSOZ Kielce).
- Tomala J., *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV-XVIII wieku*, Poznań 1995.
- Tomaszewski A., *Dwór obronny szlachecki w Korzkwi*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. VIII/1912, z. III i IV.
- Tomaszewski A., *Przyczynek do wiadomości o budowniczych pałacu Decyusza na Woli Justowskiej*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. VIII, z. III-IV.
- Tomaszewski A., *Wawel*, t. 1: *Zabudowania Wawelu i ich dzieje*, „Atlas. Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. IV, Kraków 1907-1908.
- Tomaszewski Z., *Obwarowania Warszawy i obrona północnego wjazdu do miasta*, „Szkice Staromiejskie”, Warszawa 1955, s. 99-119.
- Tomczak E., *Twierdza Toruń*, Warszawa 1966.
- Tomkiewicz W., *Dzieje obwarowań miejskich Lwowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XVI/1971, z. 2-3.
- Tomkowicz S., Lindquist H., *Szczątki średniowiecznego zamku Wołek*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki w Polsce”, t. III/1888.
- Tymkiewicz S., *Ołyka*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, t. III/1923.
- Tyszkiewicz E., *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamków i ordynacji*, Petersburg 1869.
- Walczy S., *Fortyfikacje konwentu reformatów w Bieczu i biecki zespół klasztorny, miasto-klasztor*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. IV/1970.
- Walicki M., *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862)*, Warszawa 1931.
- Wałowy A., *Materiały z badań archeologicznych na średniowiecznym zameczku w Szaflarach, pow. Nowy Targ*, „Materiały Archeologiczne”, t. II/1960, s. 295-332.
- Wap A., *Twierdza Ossowiec. Zarys dziejów*, Białystok 1994.
- Wejnert A., *Starożytności Warszawy*, t. IV: *O rozwalisku dawnych wałów w Warszawie w roku 1853*, Warszawa 1856.
- Wędzki A., *Ze studiów nad rezydencjami możnowładczymi i rycerskimi na ziemiach polskich w XI-XII wieku*, „Slavia Antiqua”, t. 25/1978, s. 173-188.
- Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.
- Widawski J., *Początki i rozwój murowanych obwarowań Warszawy przed epoką broni palnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XV/1970, z. 3.

- Widawski J., *Miejskie mury obronne w Polsce Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. XX/1972, nr 1, s. 41-66.
- Widawski J., *Mury obronne Łęczycy — badania i konserwacja*, „Z otchłani wieków”, r. XLIII/1977, nr 1, s. 55-63.
- Wierchosławska M., *Ikonoografia zabytków w Karpatach na południowych obszarach ziemi krakowskiej*, „Karpaty”, z. 1-2/1975, s. 42-46.
- Wietrzykowski B., *Odkryty fragment średniowiecznego muru miejskiego przy ulicy Wietrznej i Placu Kolegiackim*, „Kronika Miasta Poznania”, 2/1937, s. 179-184.
- Wilke G., *Badania weryfikacyjne osiedli obronnych na terenie województwa koszańskiego*, „Z otchłani wieków”, 3/1963, s. 172-176.
- Wilke G., *Średniowieczna wieża mieszkalna w Plemiętach (próba rekonstrukcji)*, w: *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa 1985, s. 49-62.
- Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w olkuskim*, „Marjówka Opoczyńska”, r. 1933.
- Wiśniewski J., *Zamek Tropsztyn*, „Wierchy”, r. 56:1987, s. 216-217.
- Witwicki J., *Obwarowania śródmieścia Lwowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XVI/1971, z. 2-3.
- Wojciechowski S., *Renesansowy zamek lubelski*, „Ochrona Zabytków”, 3/1954, s. 178-182.
- Wolański J., *Oblężenie Kamieńca w 1672 roku*, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej w Warszawie”, Seria Historyczna, nr 14/44, Warszawa 1966.
- Woźniak R., *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku*, „Studia i Materiały do Teorii Architektury i Urbanistyki”, t. XII, Warszawa 1974.
- Wróblewska G., *Mury obronne Wschowy*, „Przegląd Zachodni”, 11-12/1954, s. 583-599.
- Wróblewska G., *Problematyka urbanistyczna zamku Przemysława w Poznaniu*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. IV/1958, z. 2, s. 39-54.
- Wyrobisz A., *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”, t. III, Wrocław 1963.
- Zachwatowicz J., *Mury i barbakan starej Warszawy*, „Ochrona Zabytków”, 2-3/1953, s. 93-106.
- Zachwatowicz J., *Mury obronne Warszawy i prace nad ich odstonięciem*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, r. V/1937, s. 3-4, s. 279-287.
- Zań G., *Przekazy ikonograficzne i materiały opisowe zabytków województwa krakowskiego zebrane w inwentaryzacji Kazimierza Stronczyńskiego*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego”, Kraków 1970, s. 265-300.

- Zamki środkowopolskie*, red. T. Poklewski, Łódź 1982.
- Zarewicz L., *Dobczyce*, Kraków 1878.
- Zarewicz L., *Lanckorona*, Kraków 1885.
- Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, Warszawa 1965.
- Zieliński Z., *Fragment okrągłej baszty narożnej odkrytej przy placu Wielkopolskim*, „Kronika Miasta Poznania”, 3/1948, s. 204-220.
- Zin W., Radwański K., Kadłuczka A., *Wstępne wyniki badań prowadzonych w Pałacu Decjusza na Woli Justowskiej*, „Sprawozdania Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie”, t. XXIII/1981, z. 1, s. 163-166.
- Zlat M., *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 12/1978, *Studia i Materiały*, nr 5, s. 97-111.
- Zlat M., *Zamek piastowski w Brzegu*, Opole 1988.
- Zallówna H., *Średniowieczne „Zamczysko” w powiecie jasielskim*, „Wierchy”, r. 23/1954, s. 228-23.
- Żaki A., *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. VIII/1966, z. 1-2.
- Żaki A., *Czorsztyń i Niedzica — dwa średniowieczne zamki graniczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. VIII/1966, s. 245-255.
- Żaki A., *Mrukowa i Żmigród Stary — dwa górskie fortalicje w Beskidzie Niskim*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. V/1963, s. 77-84.
- Żaki A., *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. VI/1964, s. 41-46.
- Żaki A., *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. VIII/1966, s. 5-55.
- Żaki A., *Fortalicjum średniowieczne w Sromowcach Wyżnych (Pieniny polskie)*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. XI/1970, nr 2, s. 231-238.
- Żaki A., *Regale grodowe w Małopolsce wczesnośredniowiecznej w świetle danych archeologii*, „Sprawozdania Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie”, t. XVII/2:1972, s. 372-373.
- Żaki A., *Wietrznów, wczesnośredniowieczny gród graniczny w świetle badań 1952-1953 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24/1957, s. 1-32.
- Żaki A., *Zamczysko w Tarnowie i perspektywy badań średniowiecznych warowni karpackich*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. VII/1965, s. 97-111.
- Żurowski J., Jakimowicz R., *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, z. 1, Kraków 1939.
- Żurowski K., *Konstrukcje obronne wczesnośredniowiecznego Gniezna*, „Archeologia Polski”, t. I/1957, s. 181-213.

Żurowski K., *System obrony grodu lużyckiego w Biskupinie*, „Ochrona Zabytków”, 2/1952, s. 105-110.

Żurowski K., *Wczesnośredniowieczny wał obronny w Gnieźnie*, „Dawna Kultura”, 4/1954, s. 161-169.

MACIEJ FRANZ

STUDIA NAD DZIEJAMI WOJEN POLSKO-KOZACKICH W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII. STAN BADAŃ

Dzieje wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii doczekały się wielu różnych opracowań. Fakt, iż spłotyły się one z chwalebny wiekiem XVII, a zarazem przyczyniły się do kryzysu I Rzeczypospolitej sprawił, że podejmowano liczne rozważania próbujące rozwikłać problematykę wojskowości Kozaczyzny Zaporoskiej i jej zmagania z armią państwa polsko-litewskiego. Wydaje się celowe usystematyzowanie i podsumowanie dotychczasowych dokonań polskiej historiografii, aby można było wytyczyć dalsze kierunki badawcze.

Dzieje wojen polsko-kozackich można podzielić na trzy okresy: pierwszy — do roku 1648, drugi — obejmujący dzieje powstania Chmielnickiego i wojny polsko-moskiewskiej o Ukrainę, która była skutkiem tego powstania, oraz trzeci — obejmujący lata od 1686 r. (tj. pokoju Grzymułtowskiego) do 1793 r., czyli drugiego rozbioru Polski, kiedy to problem konfliktów militarnych z Kozakami rozwiązał się niejako sam. Szczególnym zainteresowaniem historyków cieszył się okres drugi, co nie może budzić zdziwienia, zważywszy, że lata 1648-1667 w tak wielkim stopniu zaważyły na losach I Rzeczypospolitej. Pierwsze badania w interesującym nas zakresie podjęte zostały już w XIX w., w okresie, kiedy polska historiografia wojskowa dopiero się rodziła.

Dla potrzeb tego studium polska historiografia została podzielona na cztery okresy. Pierwszy z nich będzie obejmował dokonania historyków wieku XIX. W drugim znalazłyby się opracowania powstałe w wieku XX, jednak przed rokiem 1918. W następnym można zamknąć naukę historyczną dwudziestolecia międzywojennego, a w ostatnim opracowania polskich historyków, powstałe już po 1945 r., aż do dnia dzisiejszego¹. Taki podział umożliwi przedstawienie pewnych trendów twórczych pojawiających się w historiografii.

¹ Zastosowany podział nie jest w pełni oryginalny. Stosuje go wielu polskich badaczy historii historiografii, szczególnie w odniesieniu do historii wojskowości. Warto odnotować chociażby ostatnie opracowanie B. Miśkiewicza, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996. Autor tej pracy zastosował bardziej szczegółowy podział, jednak dla potrzeb tego opracowania jest to nieuzasadnione.

1. HISTORIOGRAFIA XIX STULECIA

Jednym z pierwszych polskich historyków, który w swojej działalności naukowej podjął tematykę wojen polsko-kozackich, był Marian Dubiecki (1838-1926). Największą wartość ma jego opracowanie poświęcone twierdzy Kudak². Dubiecki opisuje w nim nie tylko historię powstania twierdzy, ale także jej rolę w panowaniu Rzeczypospolitej nad kresami wschodnimi oraz w walkach z Kozakami, w których Kudak brał udział od powstania do roku 1648, kiedy to został ostatecznie zrównany z ziemią³. Obok tego opracowania Dubiecki podejmuje problem starć polsko-kozackich także w rozprawie poświęconej bitwie pod Żółtymi Wodami⁴.

Terenowi działań wojskowych na Ukrainie nie poświęcono w XIX w. zbyt wiele uwagi. Cennymi pod tym względem pracami są rozprawy Michała Gliszczyńskiego *Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża*⁵. Autor opisuje ziemie zamieszkiwane przez Kozaków, będące zarazem najczęściej polem walki pomiędzy wojskami Rzeczypospolitej i Zaporozców⁶. Obok tej pracy stosunki wojskowe Kozaków z Polakami podejmuje także wydana kilka lat później praca: *Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża podług Skalkowskiego oraz hetmani małorosyjscy i Kozacy do czasów unii*⁷. Tematykę przyszłego pola walki podejmował także Józef Apolinary Rolle, szczególnie w rozprawie o *Kozakach na Polesiu Kijowskim*⁸. Pomimo że praca dotyczy głównie służby wojsk kozackich w Polsce epoki Jana III Sobieskiego, daje pełen obraz Ukrainy prawobrzeżnej i warunków tam panujących. Właściwie wszystkie prace Rollego dotyczą okresu panowania Jana III Sobieskiego i dla wszelkich rozważań odnoszących się do tej epoki mają ogromne znaczenie⁹. Pozwalają poznać możliwości Kozaczyzny tamtych

² M. Dubiecki, *Kudak twierdza kresowa i jej okolice*, Kraków 1879, Warszawa 1900.

³ Problematykę Kudaku Dubiecki podjął raz jeszcze w rozprawce *Dzisiejszy Kudak*, w: tegoż, *Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice*, Kijów 1914, s. 225-242.

⁴ M. Dubiecki, *Pole bitwy u Żółtych Wód stoczonej w maju 1648 roku*, „Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. XII, Kraków 1880, s. 1-24. Opracowanie to dotyczy terenu walk, przedstawiając jego topografię i pozostałości umocnień z czasów bitwy.

⁵ M. Gliszczyński, *Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża*, „Biblioteka Warszawska”, t. I, 1849, s. 1-56, 374-395, 484-534 i t. II, 1849, s. 26-75, 319-356, 515-558.

⁶ Praca Gliszczyńskiego przynosi także informacje o składzie wojsk kozackich, ich uzbrojeniu, systemie dowodzenia, taktyce użycia i prowadzenia wojny w stepie. Praca ta jest niezwykle cenna i do dziś niezastąpiona.

⁷ M. Gliszczyński, *Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża podług Skalkowskiego oraz hetmani małorosyjscy i Kozacy do czasów unii*, Warszawa 1852.

⁸ J. A. Rolle, *Kozacy na Polesiu kijowskim w drugiej połowie XVII-stego stulecia*, „Biblioteka Warszawska”, t. IV, s. 197-211 i 378-396.

⁹ Przykładowo cały cykl publikowany w „Kłosach” — *Sobieski i Kozacy*, „Kłosy”, t. XXXVII, Warszawa 1883, nr 955, s. 251; nr 956, s. 268; nr 957, s. 284-285; nr 958, s. 300-301; nr 959, s. 317-318; nr 960, s. 327-330; nr 961, s. 348-349; nr 962, s. 356-358; nr 963, s. 384-385; nr 964, s. 394-396.

czasów, a zarazem jej stosunki z Rzeczypospolitą. Przynoszą opisy buntów kozackich i walk prowadzonych na Ukrainie. Inni badacze nie poświęcili ukraińskiemu teatrowi działań wojennych wiele miejsca¹⁰.

Równie ubogo wygląda dorobek polskiej historiografii XIX w. odnośnie poszczególnych formacji wojsk kozackich. Więcej miejsca poświęca im tylko wspomniany już Gliszczyński i Konstanty Górski. O ile Gliszczyński podaje skład, organizację i zadania poszczególnych formacji wojsk kozackich¹¹, o tyle Górski opisuje formacje kozackie przy okazji innych rozważań. Niemniej kilka rozpraw Górskiego jest istotnych dla badania wzajemnych kontaktów wojskowych Zaporozców i Rzeczypospolitej. Warto tu zasignalizować: *O wyprawie i klęsce cecorskiej*¹², *O pobjowisku Żółtych Wód*¹³, *O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z Kozakami*¹⁴, *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów*¹⁵, trzy kolejne rozprawy poświęcone wojnie Stefana Batorego z Moskwą¹⁶ czy też opisujące kolejne formacje wojsk Rzeczypospolitej¹⁷. Dla dziejów wojen polsko-kozackich największe znaczenie mają dwie rozprawy, podejmujące problematykę okresu powstania Chmielnickiego¹⁸. Stanowią one, zwłaszcza w opisie bitwy pod Beresteczkiem, wartościowy materiał dla badaczy tej problematyki.

Nie poświęcono wiele miejsca także taktyce walki Kozaczyzny z wojskami Rzeczypospolitej w XIX w. W pewnym stopniu czyni to wspomniana już praca Gliszczyńskiego¹⁹ i opracowania Górskiego. Inni historycy skupili się raczej na opisach samych walk, taktyce zaś i strategii ich prowadzenia nie poświęcając wiele miejsca.

Niezwykle obszerna problematyka buntów Kozaczyzny skierowanych przeciw Rzeczypospolitej nie znalazła w dziewiętnastowiecznej historiografii należnego jej

¹⁰ Istotne znaczenie ma tutaj jeszcze opracowanie K. Górskiego, *Wojna Rzeczypospolitej z Turcją w latach 1672 i 1673*, „Biblioteka Warszawska”, t. I, 1890, s. 163-183.

¹¹ M. Gliszczyński, *Znaczenie i wewnętrzne życie...*, Warszawa 1852.

¹² K. Górski, *O wyprawie i klęsce cecorskiej*, „Biblioteka Warszawska”, 1886, t. III, s. 325-355.

¹³ K. Górski, *O pobjowisku u Żółtych Wód*, „Biblioteka Warszawska”, 1886, t. IV, s. 422-426.

¹⁴ K. Górski, *O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z Kozakami*, „Biblioteka Warszawska”, t. II-III, s. 215-234 i 20-41, 1887.

¹⁵ K. Górski, *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów*, „Kwartalnik Historyczny”, t. X, Lwów 1896, s. 172-174.

¹⁶ K. Górski, *Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim za Batorego*, „Biblioteka Warszawska”, t. II, 1892; *Druga wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim za Batorego*, „Biblioteka Warszawska”, t. IV, 1892; *Trzecia wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim za Batorego*, „Biblioteka Warszawska”, t. IV, 1892.

¹⁷ K. Górski, *Wojsko kwarciane*, „Niwa”, 1892, nr 32, s. 361 i nr 23, s. 374; tenże, *Piechota wybraniecka i łanowa*, „Niwa”, 1892, s. 269 i 286; tenże, *Dragoni polscy*, „Niwa”, 1891, nr 7; tenże, *O rozwoju sztuki wojennej w Polsce w XV wieku*, „Biblioteczka Warszawska”, t. II, 1890, s. 197-215, 407-422 i t. IV, 1890, s. 85-98.

¹⁸ K. Górski, *O pobjowisku u Żółtych Wód...*, s. 422-426.

¹⁹ M. Gliszczyński, *Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża...*, Warszawa 1852.

miejsca. Poza wymienionymi już pracami Dubieckiego i Górskiego praktycznie nie powstały inne opracowania. Niewiele więcej możemy dowiedzieć się o służbie Kozaczyzny dla Rzeczypospolitej, zwłaszcza w odniesieniu do prowadzonych przez nią wojen. Pewne informacje przynoszą prace Wiktora Czermaka *Szczęśliwy rok...*²⁰ i *Plany wojny tureckiej Władysława IV*²¹. Pomocą będą również wspomniane już kilkakrotnie opracowania Górskiego²².

Pewne zainteresowanie już w XIX w. budziło powstanie Chmielnickiego. Tej tematyce kilka stron w „Kwartalniku Historycznym” poświęcił Aleksander Czołowski²³, opisując relacje z oblężenia Lwowa przez Kozaków Chmielnickiego w 1648 r. Bunt na Ukrainie był także przedmiotem zainteresowania Tadeusza Korzona, głównie jednak dla konfrontacji własnych poglądów z opiniami innych historyków, nie zaś na potrzeby rozważań czysto wojskowych²⁴.

Stosunki polsko-kozackie w drugiej połowie XVII w., po zakończeniu powstania Chmielnickiego, zajmowały Rollego, o czym była już mowa²⁵.

Wzmianki dotyczące wzajemnych kontaktów wojennych Rzeczypospolitej z Kozaczną znajdujemy u Franciszka Bohomolca *Życie Jana Zamoyskiego*²⁶ i *Życie Jerzego Ossolińskiego...*²⁷. Kilka ogólnych informacji przynosi także praca Seweryna Gołębiowskiego *Hetman Żółkiewski*²⁸. Ludwik Jenike kilkakrotnie wzmiankuje o Kozakach w biografii Stefana Czarnieckiego²⁹, jednak te fragmenty nie przynoszą wielu wiadomości. Więcej danych, ale o mniejszym znaczeniu dla rozważań historyczno-wojskowych, przynoszą prace Wespazjana Kochowskiego *Historia panowania Jana Kazimierza...*³⁰ i Michała Krajewskiego *Dzieje panowania Jana Kazimierza...*³¹.

²⁰ W. C z e r m a k, *Szczęśliwy rok. Dzieje wojny polsko-moskiewskiej z r. 1660*, „Przegląd Polski”, LXXXII-CVII, 1886-1897.

²¹ W. C z e r m a k, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895.

²² K. G ó r s k i, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*. Praca ta ma charakter studiów politycznych i dla historyka wojskowości ma mniejsze znaczenie. Praca ta ma charakter studiów politycznych i dla historyka wojskowości ma mniejsze znaczenie.

²³ A. C z o ł o w s k i, *Relacje o oblężeniu miasta Lwowa przez Bohdana Chmielnickiego 1648 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, r. VI, 1892, s. 543-550, Lwów.

²⁴ Mam tu na myśli pracę T. K o r z o n a, *O Chmielnickim. Sądy P. P. Kulusza i Karpowa*, „Kwartalnik Historyczny”, r. VI, s. 34-79.

²⁵ Patrz też: J. A. R o l l e, *Bunty palejowe*, „Przewodnik naukowy i literacki”, r. IV, 1878, Lwów, s. 175-192 i 256-271.

²⁶ F. B o h o m o l e c, *Życie Jana Zamoyskiego*, Lipsk 1837.

²⁷ F. B o h o m o l e c, *Życie Jerzego Ossolińskiego Kanclerza Wielkiego Koronnego*, Kraków 1861, t. 1-2.

²⁸ S. G o ł ę b i o w s k i, *Hetman Żółkiewski*, „Biblioteka Warszawska”, 1852, t. IV, s. 1-41.

²⁹ L. J e n i k e, *Stefan Czarniecki*, Warszawa 1891.

³⁰ W. K o c h o w s k i, *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*, t. I-II, Poznań

Pomocne mogą być także opracowania Karola Szajnochy *Dwa lata dziejów...*³² i Wincentego Zakrzewskiego, poświęcone postaci króla Stefana Batorego³³.

Podsumowując, należy zauważyć niewielkie zainteresowanie historyków problematyką wojen polsko-kozackich, a nawet wzajemnych stosunków Kozaczyzny i Rzeczypospolitej w XIX w. Dziwi to szczególnie ze względu na duże zainteresowanie epoką Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Brak właściwie całkowicie prac historyczno-wojskowych poświęconych tej problematyce.

2. HISTORIOGRAFIA XX W. DO 1918 R.

Wiek XX i powstająca wówczas polska historiografia szerzej podjęła studia nad dziejami stosunków wojskowych Kozaków z Rzeczypospolitą. Zawdzięczamy to Franciszkowi Rawicie Gawrońskiemu, który wszystkie swoje prace poświęcił problematyce Kozaczyzny Zaporoskiej. Największe znaczenie dla poznania teatru działań wojennych na Ukrainie i Kozaczyzny ma rozprawa *Obszar, zaludnienie i tworzenie się Kozaczyzny*³⁴. Gawroński nie tylko dokładnie opisuje samą Ukrainę, jej terytorium, warunki ludnościowe, ale także zarysowuje początki tworzenia się kup kozackich na kresach wschodnich Rzeczypospolitej. Stara się nakreślić sposoby wojowania, różne — jak twierdzi — zależnie od przeciwnika. Gawroński stara się także prześledzić wzajemne kontakty Kozaków z Polakami, w tym także kontakty wojskowe. Autor nie podjął się jednak zarysowania konfliktów wojennych i ich przebiegu. Znaczącym dziełem jest również biografia Bohdana Chmielnickiego, zawierająca opisy walk okresu poprzedzającego bunt roku 1648 i samo powstanie na Ukrainie. Rozprawa ta przynosi wiele informacji o taktyce, strategii czy też organizacji wojsk kozackich. Praca nie pomija też żadnej ważniejszej bitwy tego okresu, co stanowi jej dodatkowy walor³⁵. Dużą wartość historyczno-wojskową ma także rozprawa poświęcona poselstwu Bieniewskiego i jego rokowaniom, które zaowocowały podpisaniem unii hadziackiej³⁶.

1840, wyd. 2, Poznań 1859; jest to źródło poprzedzone tekstem Kochowskiego.

³¹ M. K r a j e w s k i, *Dzieje panowania Jana Kazimierza do roku 1668*, t. 1-2, Warszawa 1846.

³² K. S z a j n o c h a, *Dwa lata dziejów naszych (1646-1648)*, t. 1-2, 1869.

³³ W. Z a k r z e w s k i, *Stefan Batory*, Kraków 1887.

³⁴ F. R. G a w r o Ń s k i, *Obszar, zaludnienie i tworzenie się Kozaczyzny*, Kraków 1914.

³⁵ F. R. G a w r o Ń s k i, *Bohdan Chmielnicki*, t. 1-2, Lwów 1906; Gawroński podejmował temat Chmielnickiego w tym okresie jeszcze dwukrotnie: *Bohdan Chmielnicki i jego polityka*, Popularna Biblioteka Historyczna, nr 13, Warszawa 1914, i *Hetman kozacki Bohdan Chmielnicki. Szkic historyczny jego życia i walki*, Lwów 1914.

³⁶ F. R. G a w r o Ń s k i, *Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci Bohdana Chmielnickiego do umowy hadziackiej*, Lwów 1907.

W pracy tej autor skupił się na problematyce polityczno-prawnej, jednak zawiera ona sporo materiału do problematyki wojen polsko-kozackich, również od strony samych militariów. W jakimś stopniu pomocna będzie tutaj także praca z 1914 r., w większości przynosząca materiał źródłowy, czyli *Sprawy i rzeczy ukraińskie...*³⁷. Z tego też okresu twórczości Gawrońskiego trzeba wspomnieć *Studia i szkice historyczne*³⁸ oraz biografię hetmana kozackiego Filipa Orlika³⁹. Dorobek Gawrońskiego w początkach XX w. znacznie poprawił stan wiedzy historycznowojaskowej w interesującej nas problematyce.

W XX w. kontynuowali badania naukowe historycy dziewiętnastowieczni. Czołowski opisał bitwę pod Gródkiem⁴⁰. Jego rozprawka ma jednak charakter bardzo ogólny i dla dziejów wojskowych opracowanie to ma niewielkie znaczenie. Ferdynand Kudelka w „Przeglądzie Powszechnym” opublikował studium poświęcone bitwie pod Humieniem⁴¹.

Pewne znaczenie ma również praca Henryka Łopacińskiego, będąca jednak głównie zbiorem źródeł do czasów wojen kozackich na terenie Rzeczypospolitej, a szczególnie okresu powstania Chmielnickiego⁴². Wacław Lipiński zaś pozostawił dwa opracowania poświęcone Ukrainie i Kozakom⁴³, które jednak dla poznania dziejów wojennych tej epoki mają niewielkie znaczenie. Ludwik Boratyński dwukrotnie powracał do problematyki kozackiej, głównie przy okazji studiowania planów wojennych Stefana Batorego przeciwko Turcji i wykorzystania siły militarnej, jaką była Kozaczyzna⁴⁴.

Pomimo pewnego sceptycyzmu współczesnych historyków wobec twórczości Ludwika Kubali, jego opracowania należy docenić. Kubala objawił się jako historyk w XIX w. swoimi *Szkicami Historycznymi*⁴⁵. Dla potrzeb tego studium twórczość Kubali omówiona zostanie przy historiografii okresu międzywojennego.

Podsumowując, należy dostrzec znaczący postęp w poznaniu dziejów polsko-kozackich w tym okresie. Było to efektem głębszego zainteresowania epoką szesnasto-

³⁷ F. R. Gawroński, *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*, Lwów 1914.

³⁸ F. R. Gawroński, *Studia i szkice historyczne*, seria 1-2, Lwów 1900-1903.

³⁹ F. R. Gawroński, *Filip Orlik jako hetman kozacki*, „Biblioteka Warszawska”, t. III, 1898, s. 389-419.

⁴⁰ A. Czołowski, *Bitwa pod Gródkiem. Epizod z najazdu moskiewsko-kozackiego 1655*, „Tydzień”, r. 13, Lwów 1905, s. 375-375.

⁴¹ F. Kudelka, *Bitwa pod Humieniem*, „Przegląd Powszechny”, t. 75, Warszawa 1902, s. 187-199.

⁴² H. Łopaciński, *Z czasów wojen kozackich przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648-1655. Ze źródeł współczesnych zebrane*, „Przegląd Historyczny”, 1909, t. IX, s. 228-248 i 342-358.

⁴³ W. Lipiński, *Szlachta na Ukrainie, udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*, Kraków 1909.

⁴⁴ L. Boratyński, *Stefan Batory i plan ligii przeciw Turkom (1576-1584)*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 44, s. 197-347, Kraków 1903; tenże, *Kozacy i Wątykan. Kartka z dziejów dyplomacji kozackiej za Stefana Batorego*, „Przegląd Polski”, 1906, IV, s. 20-41.

⁴⁵ L. Kubala, *Szkice Historyczne*, seria I i następnne, 1896.

i siedemnastowieczną. Nadal brakuje jednak opracowań poświęconych stronie wojskowej. Problematyka sztuki wojennej Kozaczyzny nadal była traktowana jako rzecz drugorzędna w poznawaniu konfliktów zbrojnych.

3. HISTORIOGRAFIA DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO

W dwudziestoleciu międzywojennym polska historiografia rozwijała się niezwykle dynamicznie, korzystając z odzyskanej niepodległości. Problematyka wojen polsko-kozackich podejmowana była częściej i coraz bardziej profesjonalnie.

Po 1918 r. problematyką Kozaczyzny nadal zajmował się Gawroński. Głównie jednak jego opracowania obejmowały problematykę polityczno-prawną, pozostawiając rozważania wojskowe na uboczu⁴⁶. W odróżnieniu od tych publikacji dużo informacji wojskowych przyniosły kolejne opracowania Kubali. Jego *Oblężenie Zbaraża...*⁴⁷, *Bitwa pod Beresteczkiem*⁴⁸ czy też *Wojna moskiewska roku 1654-1655*⁴⁹ pozwalają na dokładniejsze poznanie interesujących nas konfliktów militarnych. W innych pracach Kubala wielokrotnie powraca do konfliktów polsko-kozackich, jednak są one już tylko tłem rozważań historycznych⁵⁰.

W dwudziestoleciu międzywojennym publikował Władysław Tomkiewicz. Jego rozprawy poszerzyły naszą wiedzę odnośnie wojen polsko-kozackich. Pierwszoplanowe miejsce zajmuje tu *Kozaczyzna Ukrainna*⁵¹. Tomkiewicz nie tylko rysuje obraz samej Kozaczyzny, jej początków, ale daje także w miarę solidny przegląd kolejnych sporów polsko-kozackich, tak często kończonych konfliktami wojennymi. Pomimo że militarna strona konfliktu nie jest dla niego najważniejszym tematem, to jednak zwłaszcza opisy rodzajów wojsk, ich uzbrojenia, systemu podległości czy też dowodzenia godne są uwagi. Ważną pracą dla historyka wojskowości jest *Powstanie kozackie w roku 1630* Tomkiewicza⁵², które ukazuje nie tylko przebieg walk, ale i zastosowane metody prowadzenia działań wojennych oraz siły obu stron. Duże znaczenie ma także szkic

⁴⁶ F. R. Gawroński, *Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Warszawa-Kraków 1923; *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa 1925; *Ostatni Chmielniczenko (Chmielnicki Juraś). Zarys monograficzny 1640-1679*, Poznań 1919; *Książę kozacki*, Poznań 1919.

⁴⁷ L. Kubala, *Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem*, Warszawa 1930.

⁴⁸ L. Kubala, *Bitwa pod Beresteczkiem*, Warszawa 1925.

⁴⁹ L. Kubala, *Wojna moskiewska roku 1654-1655*, Warszawa 1910.

⁵⁰ L. Kubala, *Zerwanie ugody hadziackiej*, „Przegląd Narodowy”, r. 9, 1920, t. 17/20, s. 525-548; tenże, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1923; tenże, *Oblężenie Lwowa*, Warszawa 1930.

⁵¹ W. Tomkiewicz, *Kozaczyzna Ukrainna*, Lwów 1929.

⁵² W. Tomkiewicz, *Powstanie kozackie w roku 1630*, „Przegląd Powszechny”, t. 187, 1930.

opublikowany w „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym” — *Bitwa pod Kumejkami*⁵³, przynoszący kolejne informacje dotyczące sztuki wojennej Kozaczyzny, a także sposobów walk z Polakami. Fragmenty o istotnym znaczeniu dla poznania dziejów konfliktów polsko-kozackich zawiera biografia Jeremiego Wiśniowieckiego⁵⁴. Przynosi ona sporo informacji o sposobach walki szlachty polskiej z Kozakami podczas powstania Chmielnickiego. Mniejsze znaczenie⁵⁵ mają dwie inne prace Tomkiewicza — *Jerzy Ossoliński*⁵⁶ i *Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638*⁵⁷, których pominąć jednak nie można.

W dwudziestolecie prace badawcze kontynuował Czołowski, którego co najmniej trzy rozprawy z tego okresu warte są zasygnalizowania. Pewną ciekawostką jest studium *Z dziejów Chmielniczyzny na Podkarpaciu*⁵⁸, które porusza materię dotąd w polskiej historiografii właściwie nie opracowywaną i dlatego jest dla pełnego poznania interesującej nas problematyki niezwykle cenne. Podobnie zresztą, jak studium poświęcone Kudakowi⁵⁹. Ważną pozycją w dorobku Czołowskiego pozostaje nie wydany rękopis *Awanturnicy polscy na ziemiach moskiewskich w 1607-1618*. Pokazuje on nie tylko działania swawolnych kup polskich, a często i kozackich, na terenie państwa moskiewskiego w okresie Wielkiej Smuty, ale także zarysowuje stosowaną taktykę i pozwala szacować liczebność swawolników.

Obfity dorobek historyczny, obejmujący częściowo dzieje Kozaczyzny, pozostawił Kazimierz Tyszkowski. Szczególnie interesującą pracą dla historyka dziejów wojskowych jest studium *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III Wazy*⁶⁰, przynoszące w miarę pełny obraz współpracy Kozaków z Polakami. Pozwala ono także zrozumieć, skąd później brała się wiedza hetmanów kozackich, którzy z taką łatwością bili polskie wojska kwarciane w 1648 r. Równie interesujące są trzy inne prace tego autora poświęcone siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej⁶¹. Dwa studia z okresu powstania

⁵³ W. Tomkiewicz, *Bitwa pod Kumejkami (16 XII 1637)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. IX, 1937, z. 2.

⁵⁴ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. XII, 1933.

⁵⁵ O tyle możemy mówić o mniejszym znaczeniu, że prace te dotyczą bardziej polityki niż spraw militarnych.

⁵⁶ W. Tomkiewicz, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1939.

⁵⁷ W. Tomkiewicz, *Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638*, „Kwartalnik Historyczny”, t. I, 1935.

⁵⁸ A. Czołowski, *Z dziejów Chmielniczyzny na Podkarpaciu*, w: *Księga Pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931, s. 387-400.

⁵⁹ A. Czołowski, *Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy*, „Kwartalnik Historyczny”, 1926, t. XL, Lwów, s. 161-184.

⁶⁰ K. Tyszkowski, *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III Wazy 1605-1618*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1935, t. VIII, s. 37-85.

⁶¹ K. Tyszkowski, *Od rozkazu Zebrzydowskiego do wojen kozackich*, Kraków 1923; tenże, *Hetman*

Chmielnickiego wyszły spod pióra Ludwika Fraśia — *Obrona Zbaraża w 1649 roku i Bitwa pod Zborowem w 1649 roku*⁶². W obydwu odnajdziemy siły stron przeciwnych, opis walk, stosowane zabiegi taktyczne. Pozwalają one w miarę pełnie poznać wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej tamtych czasów. Antoniemu Hniłko zawdzięczamy dwie rozprawy poświęcone wojnie polsko-moskiewskiej o Ukrainę po 1660 r.⁶³. Zarówno w opisie wyprawy cudnowskiej, jak i bitwy pod Słobodyszem, mamy do czynienia z kompletnym opisem walk, użytych sił oraz zastosowanych metod taktycznych, co pozwala lepiej poznać wojskowość tak polską, jak i kozacką drugiej połowy XVII w.

Omawiając polską historiografię dwudziestolecia międzywojennego, poświęconą konfliktom polsko-kozackim, nie można pominąć dwóch opracowań Henryka Mościckiego⁶⁴. Jego opis bitwy pod Beresteczkiem nie wnosi nic nowego, ale jest rzetelnym opisem zdarzeń tamtych dni. Biografia Stefana Batorego pokazuje władcę głównie jako polityka, chociaż działania wojskowe znalazły tam również swoje odbicie.

Praca Stefana Mariana Kuczyńskiego o *Tatarach pod Zbarażem*⁶⁵ tylko w niewielkim stopniu wspomina o interesującej nas problematyce. Ignacy E. Chrząszcz w rozprawce poświęconej *Żółtemu Wodom* bardziej skupił się na ocenie przyczyn klęski wojsk polskich niż na próbie opisu wydarzeń wojskowych, przez co praca ma marginalne znaczenie.

W dwudziestolecie międzywojennym powstało kilka syntez wojskowości polskiej, które nie mogły pominąć problematyki Kozaczyzny Zaporoskiej. Trzeba wymienić opracowania Witolda Hupert⁶⁶, Tadeusza Korzona⁶⁷, Mariana Kukiela⁶⁸, a w jakimś stopniu także Ottona Laskowskiego *Odrębność staropolskiej sztuki wojennej*⁶⁹. W omawianym okresie twórczość historyczna Laskowskiego, poświęcona głównie dziejom panowania Jana III Sobieskiego, w wielu momentach ma istotne znaczenie także dla poznania dziejów wojen polsko-kozackich⁷⁰.

Stanisław Żółkiewski, Lwów 1927; tenże, *Jan Zamoyski. Hetman i kanclerz wielki koronny*, Lwów 1927.

⁶² L. Frąś, *Bitwa pod Zborowem w 1649 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XLVI, z. 3-4, 1932; tenże, *Obrona Zbaraża w 1649 roku*, Kraków 1932.

⁶³ A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska w 1660 roku*, Warszawa 1931; tenże, *Bitwa pod Słobodyszem, 1 X 1660 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1929, s. 193-206.

⁶⁴ H. Mościcki, *Bitwa pod Beresteczkiem*, „Polska Zbrojna”, 1933; tenże, *Stefan Batory*, Warszawa 1933.

⁶⁵ S. M. Kuczyński, *Tatarzy pod Zbarażem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1935, t. VIII, s. 121-144.

⁶⁶ W. Hupert, *Historia wojenna polska w zarysie*, Lwów 1919, t. 1: *do 1795 roku*.

⁶⁷ T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. I-III, Lwów 1923.

⁶⁸ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929.

⁶⁹ O. Laskowski, *Odrębność staropolskiej sztuki wojennej*, Warszawa 1935.

⁷⁰ O. Laskowski, *Wyprawa podhajecka Jana Sobieskiego*, „Bellona”, r. III, 1920; *Wyprawa na czambuły tatarskie*, „Żołnierz”, nr 43, 1926; *Jan III Sobieski*, „Macierz Polska”, seria XVIII, Lwów 1933;

Inni polscy historycy także dotykali interesującej nas materii, jednak działa się to niejako na marginesie innych rozważań. Zygmunt Aleksandrowicz i Kazimierz Tyszkowski pozostawili biografię hetmana Stanisława Żółkiewskiego⁷¹, która jest jednak pracą tak ogólną, że właściwie niewiele wnosi. Czesław Chowański w studium poświęconym walkom Sobieskiego z Tatarami wspomina o Kozakach i ich roli w tych walkach⁷². Władysław Konopczyński w dwóch ogólnych pracach poświęconych drugiej połowie XVII w.⁷³ także parokrotnie dotknął problematyki konfliktów polsko-kozackich. Podobnie rzecz się ma z pracą Edwarda Latacza o ugodzie zborowskiej⁷⁴, która bardziej dotyczy problematyki politycznej. Przy rozważaniach poświęconych planom wojennym przeciwko Turcji, problem wojskowego wykorzystania Kozaków został tam zasygnalizowany. Dla wojen polsko-kozackich może być wykorzystywana również praca Jana Natansona-Leskiego o granicy wschodniej państwa polskiego w okresie panowania Stefana Batorego⁷⁵. Bogatą bibliografię prac pozostawił Waław Lipiński, którego zainteresowania koncentrowały się wokół problematyki wschodniej. Jego opracowanie wojny polsko-moskiewskiej z lat 1632-1634, drukowane w częściach w „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym”, pozostawia wiele cennego materiału historycznego, pozwalającego lepiej poznać wzajemne kontakty wojskowe Kozaków i Rzeczypospolitej⁷⁶. Autor ten opublikował także w 1923 r. krótki rys wojska polskiego za czasów Stefana Batorego⁷⁷.

Młodość wojskowa Jana Sobieskiego, Warszawa 1929.

⁷¹ Z. Aleksandrowicz, K. Tyszkowski, *Wielkiego hetmana Stanisława Żółkiewskiego w trzyczestną rocznicę skreślił...*, Lwów 1920, jest to źródło bardzo starannie opracowane przez wymienianych autorów.

⁷² C. Chowański, *Sobieski wobec tatarszczyzny 1638-1685*, „Kwartalnik Historyczny”, 1928, s. 59-66.

⁷³ W. Konopczyński, *Polska w okresie wojen tureckich*, Kraków 1924; tenże, *Panowanie Jana Kazimierza*, Kraków 1923.

⁷⁴ E. Latacz, *Uгода zborowska a plany tureckie Jana Kazimierza*, „Historia”, 1933, r. III, nr 3, s. 1-10.

⁷⁵ J. Natanson-Leski, *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1930.

⁷⁶ W. Lipiński, *Bój o Zaworonkowe Wzgórze i osaczenie Szeina pod Smoleńskiem (16-30 października 1633 r.)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. VII, z. 1, 1935; tenże, *Działania wojenne polsko-rosyjskie pod Smoleńskiem od października 1632 do września 1633*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. V, cz. 2, 1932; tenże, *Początek działań rosyjskich w wojnie smoleńskiej 1632-1634*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1932, t. V; tenże, *Kampania zimowa 1633/34; Kapitulacja Szeina, pod Smoleńskiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. VII, z. 2, 1935; tenże, *Organizacja odsieczy i działania wrześniowe w przededniu wojny smoleńskiej 1632-1634 i obustronne przygotowania wojenne*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 1931, t. IV.

⁷⁷ W. Lipiński, *Wojsko polskie króla Stefana Batorego*, „Żołnierz”, 1923, nr 48.

Warto także zajrzeć do prac Antoniego Prochaski⁷⁸, Franciszka Suwary⁷⁹, Antonie Śliwińskiego⁸⁰, Wacława Tokarza⁸¹, Jana Tretiaka⁸² i jednej z wcześniejszych prac Janusza Wolińskiego, poświęconej polityce Jana III Sobieskiego wobec Ukrainy w latach 1674-1675⁸³.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego nastąpił wyraźny wzrost liczby publikacji na interesujące nas tematy, a także znaczący wzrost ich jakości merytorycznej. Pojawiły się opracowania czysto wojskowe bitew polsko-kozackich, a także lepiej naświetlano stosunki militarne pomiędzy Rzeczypospolitą a Kozaczyzną. Gros prac dotyczyło okresu powstania Chmielnickiego, ale działalność zwłaszcza Tomkiewicza pozwoliła lepiej poznać i okres wcześniejszy.

4. HISTORIOGRAFIA POLSKA PO 1945 R.

Okres po 1945 r. charakteryzuje się bardzo intensywnym rozwojem nauki historycznej, czego efektem jest duża ilość nowych publikacji. Niestety do dnia dzisiejszego nie powstało pełne studium poświęcone wojnom polsko-kozackim. Ostateczne wypełnienie tej luki pozostaje postulatem przyszłości.

Powojenna historiografia polska doczekała się kilku syntez dziejów wojskowości polskiej, które nie pomijają problematyki wzajemnych kontaktów militarnych Rzeczypospolitej i Kozaczyzny Zaporoskiej. Należy tu wymienić: *Dzieje wojskowości polskiej do roku 1831*, których autorami są Bogdan Baranowski, Władysław Bortnowski i Władysław Lewandowski⁸⁴, *Polską sztukę wojenną w latach 1648-1683* Baranowskiego i Kazimierza Piwarskiego⁸⁵, wydaną w Londynie *Polską Sztukę Wojenną XVI i XVII wieku* Oskara Laskowskiego⁸⁶, *Historię oręża polskiego 963-1795* Tadeusza Nowaka i Jana Wimmera⁸⁷, *Dzieje oręża polskiego do roku 1793* tych samych autorów⁸⁸, Jerzego

⁷⁸ A. Prochaska, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1927.

⁷⁹ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej*, Kraków 1930.

⁸⁰ A. Śliwiński, *Hetman Żółkiewski*, Warszawa 1920; tenże, *Król Władysław IV*, Warszawa 1923.

⁸¹ W. Tokarz, *Polska i Turcja. Szkic historii stosunków wojskowych*, „Bellona”, 1924, t. XV, z. 1, s. 61-70.

⁸² J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621)*, Warszawa 1921.

⁸³ J. Woliński, *Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674-1675*, Warszawa 1934.

⁸⁴ B. Baranowski, W. Bortnowski, W. Lewandowski, *Dzieje wojskowości polskiej do roku 1831*, Warszawa 1949.

⁸⁵ B. Baranowski, K. Piwarski, *Polska sztuka wojenna w latach 1648-1683*, Warszawa 1953.

⁸⁶ O. Laskowski, *Polska sztuka wojenna XVI i XVII wieku*, „Bellona”, 1955, z. 2.

⁸⁷ T. Nowak, J. Wimmer, *Historia oręża polskiego 963-1795*, Warszawa 1981.

⁸⁸ T. Nowak, J. Wimmer, *Dzieje oręża polskiego do roku 1793*, Warszawa 1968.

Teodorczyka *Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku*⁸⁹ i *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864* pod redakcją Janusza Sikorskiego⁹⁰. Wszystkie te opracowania poruszają problematykę polsko-kozacką, naświetlając jej różne aspekty.

Po drugiej wojnie światowej polska historiografia podejmująca problematykę konfliktów polsko-kozackich dużo większy nacisk położyła na okres do 1648 r. Efektem tego było powstanie co najmniej kilkudziesięciu opracowań tej tematyki. Władysław Czapliński, omawiając problematykę najazdów tatarskich na Rzeczypospolitą w pierwszej połowie XVII w.⁹¹, poruszył problem obrony granicy i udziału w niej wojsk kozackich, a także przyczyny tych najazdów, niestety związane częstokroć z Kozakami. Maurycy Horn w swoich dwóch rozprawach⁹² podjął próby omówienia konfliktów społecznych, a także militarnych na Ukrainie do wybuchu powstania Chmielnickiego. Są to opracowania ukazujące kształtowanie się zbrojnego oporu wobec Rzeczypospolitej na jej kresach wschodnich.

Janusz Kaczmarek opublikował popularny rys stosunków tatarsko-kozackich w pierwszej połowie XVII w., których efektem był sojusz przeciw Polsce i powstanie Chmielnickiego. Autor ukazuje metody walki Kozaków, próbuje określić ich liczebność oraz możliwości wojenne⁹³.

Tę samą tematykę, co Horn, podjął także Kotuła, publikując pracę poświęconą walce chłopów Rzeczypospolitej. Autor skupił się na opisie ucisku feudalnego, ale i na sprawach wojennych⁹⁴.

Na temat pierwszej połowy XVII w. na kresach południowo-wschodnich pisał Ryszard Majewski. Jego *Cecora — rok 1620*⁹⁵ nie tylko prezentuje przebieg bitwy, ale i szeroko nakreśla jej tło. Bardzo dokładnie autor przedstawia siły stron, a także ukazuje konflikt polsko-kozacki, którego efektem było nieprzybycie Kozaków pod Cecorę, a nawet ataki pojedynczych watah swawolnych Zaporozców na oddziały polskie. Z równą precyzją autor podszedł do problematyki przygotowań do wojny 1621 r.⁹⁶, w tym także liczebności i siły wojsk kozackich, teraz lojalnie wspierających wojska

⁸⁹ J. Teodorczyk, *Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Historia Wojskowości Polskiej*, Warszawa 1972.

⁹⁰ *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1-2, red. J. Sikorski, Warszawa 1965.

⁹¹ W. Czapliński, *Sprawa najazdów tatarskich na Polskę w pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 3, 1963.

⁹² M. Horn, *Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648*; tegoż, *Walka klasowa i konflikty społeczne 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych*, Wrocław 1972.

⁹³ J. Kaczmarek, *Kozak — Tatar — Dwa bratanki. Stosunki kozacko-tatarskie w pierwszej połowie XVII wieku*, „Mówią Wieki”, cz. 1, 4/1983, s. 1-6, s. 31, cz. 2, 5/1983, s. 13-19 i 37.

⁹⁴ F. Kotuła, *Chłopi bronili się sami*, Rzeszów 1982.

⁹⁵ R. Majewski, *Cecora 1620*, Warszawa 1970.

⁹⁶ R. Majewski, *Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. VII, cz. 1, 1961.

Rzeczypospolitej pod Chocimiem⁹⁷. Także Wiesław Majewski prowadził badania związane z pierwszą połową XVII w.⁹⁸. Jego artykuł dotyczył przygotowań Władysława IV do wojny na wschodzie i rzekomych sojuszków tatarsko-kozackich. Autor próbował pokazać na ile realny był taki sojusz i na ile mógł on wpływać na Rzeczypospolitą. Jerzy Meysztrowicz także skupił swoje zainteresowania na wydarzeniach lat 1620-1621⁹⁹, podkreślając różną postawę Kozaczyzny w tym okresie. Krzysztof Persak nakreślił całość problematyki wypraw Kozaków na Morze Czarne oraz wynikające z tego konflikty między Rzeczypospolitą a Zaporozem. Autor jasno odtworzył taktykę wojsk kozackich, stosowane przez nich fortele na polu walki¹⁰⁰.

Ogromną spuściznę pozostawił Leszek Podhorodecki. Jego trzy opracowania wojny 1621 r. pozwalają właściwie poznać ten fragment naszych dziejów¹⁰¹. Równie cenne dla badaczy historii wojen polsko-kozackich jest opracowanie *Chana krymskiego i jego stosunki z Polską*¹⁰².

Władysław Serczyk podjął problem wzajemnych relacji Kozaczyzny i Rzeczypospolitej w pierwszym ćwierćwieczu XVII w., ukazując nie tylko okresy pokoju i współpracy, ale naświetlając także problematykę wojenną. Podobnie sytuacja wygląda z tekstem Macieja K. Franza, który zarysował problematykę rokowań pokojowych Kozaków z Polakami, integralnie połączonych z prowadzonymi walkami¹⁰³. Do problematyki Chocimia i Cecory oraz udziału w tych walkach Kozaków wracał także Teodorczyk¹⁰⁴.

Najpełniejsze opracowanie opublikował Zbigniew Wójcik. Jego *Dziki pola w ogniu*¹⁰⁵ i *Wojny kozackie w dawnej Polsce*¹⁰⁶ to po drugiej wojnie światowej dwa

⁹⁷ R. Majewski, *Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku*, „Sobótka”, nr 2, 1975.

⁹⁸ W. Majewski, *Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 64, 1973/2.

⁹⁹ J. Meysztrowicz, *Pod Cecorą i Chocimiem 1620-1621*, Warszawa 1974.

¹⁰⁰ K. Persak, *Wyprawy Kozaków Zaporoskich na Czarnomorskie wybrzeża Turcji w pierwszym czterdziestolecu XVII wieku*, „Teki Historyka”, nr 6, Warszawa 1992.

¹⁰¹ L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. X, cz. 2, 1964, i t. XI, cz. 1, 1965; tenże, *Chocim 1621*, Warszawa 1988; tenże, *Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1979.

¹⁰² L. Podhorodecki, *Chana krymskiego i jego stosunki z Polską w XVI-XVII wieku*, Warszawa 1987.

¹⁰³ W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do roku 1648*, Kraków 1984; tenże, *Rzeczpospolita i Kozaczyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII wieku*, „Studia Historyczne”, r. 20, z. 1, Warszawa 1977, s. 3-23, oraz M. K. Franz, *Rokowania Rzeczypospolitej z Kozaczyzną do roku 1658*, „Historia Militaris”, Poznań 1992.

¹⁰⁴ J. Teodorczyk, *Chocim*, „Tygodnik Kulturalny”, 1984, nr 44; tenże, *Jeszcze o Cecorze*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 79, 1972.

¹⁰⁵ Z. Wójcik, *Dziki pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968.

¹⁰⁶ Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989.

najlepsze opracowania tej problematyki. W obydwu autor położył jednak większy akcent na sprawy polityczne niż wojskowe. Co więcej, prace te nie obejmują całości problematyki, kończąc się na okresie po powstaniu Chmielnickiego. O ile skład wojsk, ich uzbrojenie, taktyka działania, zostały przedstawione, to zbyt mało mamy opisu samych walk. Najcenniejsze jest tutaj zajęcie się wczesnymi sporami polsko-kozackimi i ich naświetlenie.

Okres powstania Chmielnickiego interesuje polskich historyków niezmiennie od XIX w. Po drugiej wojnie światowej nadal pozostał częstym tematem studiów. Wspomniany już wcześniej Baranowski wydał dwa krótkie artykuły poświęcone genezie sojuszu tatarsko-kozackiego z 1648 r. oraz samemu powstaniu Chmielnickiego. Nie są to jednak opracowania odkrywcze¹⁰⁷.

Ostatnimi czasami doczekaliśmy się nowego opracowania kilku najważniejszych bitew okresu powstania Chmielnickiego. Wojciech Jacek Długołęcki zaprezentował *Batoh 1652*¹⁰⁸, a Romuald Romański *Beresteczko 1651 i Cudnów 1660*¹⁰⁹.

Te trzy opracowania przynoszą dokładne informacje o składzie wojsk kozackich i polskich, ich liczebności oraz taktyce walk. Autorzy nie ograniczają się do opisu samej bitwy, nakreślając bardzo szeroko tło wydarzeń.

Autorem nowej biografii Bohdana Chmielnickiego oraz dwóch rozpraw poświęconych walkom polsko-kozackim okresu chmielniczyzny jest Janusz Kaczmarczyk¹¹⁰. Walkom Rzeczypospolitej z Kozaczyzną poświęcili prace także Stefania Ochman¹¹¹ i Jan Seredyka¹¹². Na emigracji polscy historycy również powracali do tematu powstania Chmielnickiego, czego dowodem może być wydana w Paryżu praca Stanisława Kota o Jerzym Niemiryczu¹¹³.

Okres po powstaniu Chmielnickiego był po 1945 r. mało opracowywany. Jedynym autorem, który poświęcił się tej tematyce jest Wiesław Majewski, którego cztery kolejne rozprawy dotyczą wydarzeń roku 1664¹¹⁴. Stanowią one znakomitą podstawę poznawczą

¹⁰⁷ B. Baranowski, *Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 roku*, „Przegląd Historyczny”, t. XXXVIII, 1948; tenże, *Powstania chłopskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1952.

¹⁰⁸ W. J. Długołęcki, *Batoh 1652*, Warszawa 1995.

¹⁰⁹ R. Romański, *Cudnów 1660*, Warszawa 1996; tenże, *Beresteczko 1651*, Warszawa 1994.

¹¹⁰ J. Kaczmarczyk, *Między Zborowem a Białą Cerkwią*, „Studia Historyczne”, 1980, z. 1, s. 13-30; tenże, *Uгода w Perejasławiu — konieczność czy wybór?*, „Małopolskie Studia Historyczne”, r. 25, Kraków 1982, s. 413-435; tenże, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988.

¹¹¹ S. Ochman, *Przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego i obraz Rusina w świetle szlacheckiej publicystyki lat 1648-1650*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia, 1988, t. 71, s. 81-92.

¹¹² J. Seredyka, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu”, Historia II, 1961.

¹¹³ S. Kot, *Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej*, Paryż 1960.

¹¹⁴ W. Majewski, *Podstawy rekonstrukcji przebiegu wyprawy czechryńskiej Brzechowieckiego (maj 1664 r.)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XVIII, cz. 2, s. 219-294; tenże, *Ostatnia kampania*

tego okresu, zwłaszcza że wydarzenia militarne nie są w nich spychane na dalszy plan. Obok Majewskiego prace dotyczące konfliktów polsko-kozackich tego okresu opublikowali Jan Peredenia¹¹⁵ i Mieczysław Jaworski¹¹⁶. Szczególnie druga praca ma duże znaczenie dla badaczy dziejów wojskowych, gdyż jest poświęcona kampanii na Ukrainie Jana Sobieskiego w 1671 r.

Mniejsze znaczenie dla dziejów wojskowych mają prace Serczyka *Historia Ukrainy*¹¹⁷ i *Kraków — Kijów* pod redakcją Adama Podrazego¹¹⁸. Jednak także w nich można odnaleźć elementy przydatne dla poznania dziejów wojskowych¹¹⁹.

Po drugiej wojnie światowej w polskiej historiografii bardzo popularne stało się pisanie biografii ludzi, którzy decydowali o losach I Rzeczypospolitej. Dotyczy to szczególnie wieku XVII. O królu Stefanie Batorym dysponujemy dwoma biografiami: Karola Olejnika¹²⁰ i Jerzego Besali¹²¹. Szczególnie praca Olejnika akcentuje militarną stronę panowania Batorego. Zygmunt III Waza doczekał się interesującej i odkłamującej tę postać biografii pióra Henryka Wisnera¹²². Życiorys Władysława IV Wazy aż trzykrotnie był opracowywany po drugiej wojnie światowej¹²³.

O ostatnim z dynastii Wazów, Janie Kazimierzu, napisał książkę Tadeusz Wasilewski¹²⁴. Postać Michała Korybuta Wiśniowieckiego nadal oczekuje na opracowanie, Jan III Sobieski zaś był przedmiotem rozważań Zbigniewa Wójcika¹²⁵. Każda z tych biografii zawiera materiał cenny dla historyka dziejów wojskowości, w tym często jest to materiał dotyczący dziejów wojen polsko-kozackich. Biografii doczekali się także wielcy wodzowie Rzeczypospolitej XVI-XVII w., w tym Jan Zamoyski trzech, jednak mają one mniejsze znaczenie, bo nie wnoszą wielu informacji

Stefana Czarnieckiego, tamże, 1972, t. XV, cz. 2, 1969; tenże, *Powstanie kozackie 1664 roku*, tamże, t. XVIII, cz. 2, 1972; tenże, *Podhajce — letnia i jesienna kampania 1667 roku*, tamże, t. VI, nr 1, 1960.

¹¹⁵ J. Peredenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej Szlacheckiej wobec Ukrainy na przełomie XVII-XVIII wieku*, Kraków 1963.

¹¹⁶ M. Jaworski, *Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XI, cz. 1, 1965.

¹¹⁷ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979.

¹¹⁸ *Kraków — Kijów. Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*, Kraków 1969.

¹¹⁹ Istnieje jeszcze praca M. Jaworskiego, *Historia narodu ukraińskiego. Krótki zarys*, Warszawa 1979.

¹²⁰ K. Olejnik, *Stefan Batory*, Warszawa 1988.

¹²¹ J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992.

¹²² H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991.

¹²³ Są to biografie pióra H. Wisnera, *Władysław IV*, Wrocław 1995; J. Maciszewski, *Władysław IV*, Warszawa 1988 i W. Czaplinski, *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972.

¹²⁴ T. Wasilewski, *Jan Kazimierz*, Warszawa 1985; *Ostatni Waza na tronie polskim*, Katowice 1984.

¹²⁵ Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629-1696*, Warszawa 1983.

z dziedziny militarnej Polski tamtych czasów¹²⁶. Stanisław Żółkiewski był czterokrotnie tematem prac Podhorodeckiego¹²⁷ oraz Besali¹²⁸. Posiadamy także znakomitą biografię Stanisława Koniecpolskiego, której autorem jest Podhorodecki¹²⁹. Trzykrotnie opisywany był Stefan Czarniecki, szczególnie cenna tutaj jest biografia pióra Zdzisława Spieralskiego, kładąca duży nacisk na problemy militarne, w tym także na kontakty z Kozakami¹³⁰. Jan Widacki przedstawił sylwetkę księcia Jeremiego Wiśniowieckiego¹³¹.

Biografie wodzów są znakomitym materiałem historycznym, zawierającym opisy bitew z Kozakami, ich uzbrojenie, sposób prowadzenia działań wojennych. Wśród literatury powojennej prace te zajmują jedno z pierwszych miejsc.

Autorem najbardziej związanym z tematyką ukraińską, walkami polsko-kozackimi i prowadzonymi między nimi rokowaniami jest Wójcik. Wszystkie jego prace odnoszą się do prowadzonych walk oraz tworzą obraz możliwości militarnych Kozaczyzny Zaporoskiej¹³².

Bardzo istotne są prace Wimmera poświęcone armii państwa polsko-litewskiego. Tworzą one obraz polskiej sztuki wojennej w walce z wschodnimi przeciwnikami, zakres możliwości polskiego skarbu i samej armii polskiej jako takiej¹³³. Opis wojska polskiego drugiej połowy XVII wieku znajdziemy także w pracy Kazimierza Zajęca¹³⁴.

¹²⁶ Są to: A. Śliwiński, *Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny*, Warszawa 1947; Z. Spieralski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1989; L. Podhorodecki, *Hetman Jan Zamoyski 1542-1605*, Warszawa 1971.

¹²⁷ L. Podhorodecki, *Wielki hetman Rzeczypospolitej. Opowieść o Stanisławie Żółkiewskim*, Warszawa 1987; tenże, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988; *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1978.

¹²⁸ J. Besala, *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988.

¹²⁹ L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646*, Warszawa 1978.

¹³⁰ Są to: A. Kersten, *Stefan Czarniecki (1599-1655)*, Warszawa 1963; A. Przybóś, *Działalność wojskowa Stefana Czarnieckiego w latach 1655-1660*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. II, 1956; Z. Spieralski, *Stefan Czarniecki 1604-1665*, Warszawa 1974.

¹³¹ J. Widacki, *Książę Jarema*, Katowice 1984.

¹³² Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 i jego geneza*, Warszawa 1959; tegoż, *Rzeczypospolita wobec Turcji i Rosji (1674-1679). Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej*, Wrocław 1976; tegoż, *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672*, Warszawa 1968; tegoż, *Feudalna Rzeczypospolita wobec umowy w Perejasławiu*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 3, 1954; tegoż, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie 1660-1661*, „Przegląd Historyczny”, 1954; tegoż, *Zmiana w układzie sił politycznych w Europie środkowo-wschodniej w drugiej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 67, Warszawa 1960, s. 25-54; tegoż, *Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej w końcu XVI i XVII wieku w literaturze zagranicznej lat ostatnich*, „Rocznik Lubelski”, t. 5, 1964, s. 7-43.

¹³³ J. Wimmer, *Polska sztuka wojenna w walkach z Turkami i Tatarami w drugiej połowie XVII wieku*, „Myśl Wojskowa”, r. 3, 1952, nr 12, s. 46-67; tegoż, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XVI, cz. 1, 1968; tegoż, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965.

¹³⁴ K. Zajęca, *Wojsko Rzeczypospolitej w latach 1668-1673*, „Studia i Materiały do Historii

Temat wojen polsko-kozackich podejmują również prace Ludwika Bazyłowa *Siedmiogród a Polska*¹³⁵, Spieralskiego *Awantury moldawskie*¹³⁶ i Janusza Pajewskiego *Buńczuk i koncerz*¹³⁷ oraz dwie prace Wolińskiego poświęcone działaniom Jana Sobieskiego¹³⁸.

Historia stosunków polsko-kozackich jest bardzo złożona, co utrudnia dociekanie nad nimi. Niemniej polski dorobek w tej dziedzinie prezentuje stosunkowo dużą liczbę publikacji.

Do problemów oczekujących nadal na opracowanie należy wiek XVIII i stosunki militarne Kozaczyzny z Rzeczypospolitą w tym okresie. Polska historiografia pomija jak dotąd ten fragment naszych dziejów. Dotychczasowe studia kończyły się z reguły na wieku XVII.

Natomiast o wojskach kozackich, ich składzie, uzbrojeniu i taktyce wiemy stosunkowo dużo. Całkowicie nie opracowane pozostają dzieje fortyfikacji kozackich czy myśli strategicznej, choćby tylko powstania Chmielnickiego i Piotra Doroszenki.

Nad większością prac powstałych po drugiej wojnie światowej zaciążyła twórczość Gawrońskiego i Tomkiewicza. Nowsza literatura historyczna podejmująca tę problematykę często korzystała z ich dokonań i wzorowała się na sformułowanych poglądach. Podobnie jednostronnie oceniana była sztuka wojenna Kozaczyzny¹³⁹.

Wojskowości”, t. V, 1960.

¹³⁵ L. Bazyłow, *Siedmiogród a Polska 1576-1613*, Warszawa 1967.

¹³⁶ Z. Spieralski, *Awantury moldawskie*, Warszawa 1967.

¹³⁷ J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1963.

¹³⁸ J. Woliński, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*, Warszawa 1960; tegoż, *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1983.

¹³⁹ Autor artykułu od 1994 r. pracuje nad rozprawą doktorską pod kierunkiem prof. dra hab. K. Olejnika, *Pochodzenie i istota wojskowości Kozaczyzny Zaporoskiej*.

BENON MIŚKIEWICZ

ROLA „PRZEGLĄDU HISTORYCZNO-WOJSKOWEGO” W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII WOJSKOWEJ (1929-1938)

1. WPROWADZENIE

W dotychczasowej literaturze historycznowojskowej nie zajmowano się charakterystyką jednego z ważnych pism okresu dwudziestolecia międzywojennego — „Przeгляdu Historyczno-Wojskowego” (dalej PHW)¹. Notujemy jedynie wzmianki, stwierdzające jego istnienie lub związane z opisem biografii Juliana Stachiewicza jako założyciela czasopisma, a również Ottona Laskowskiego, jego redaktora². Ogólną charakterystykę PHW podała *Encyklopedia Wojskowa*, wyliczając działy pisma oraz skład redakcji³. Kilka zdań o jego wartości wypowiedział Wacław Ryżewski przy okazji omawiania działalności Laskowskiego jako historyka wojskowości: „Redagowany przezeń «Przeгляд Historyczno-Wojskowy» stał się ośrodkiem pierwszoplanowej wagi w całokształcie studiów historyczno-wojskowych w Polsce w owym okresie. 10 tomów «Przeгляdu» wypełniały cenne prace — w znacznej części pisane przez młodych adeptów nauki historycznej, których Laskowski był zawsze wielkim orędownikiem, jak też liczne materiały źródłowe, recenzje, sprawozdania i zapiski bibliograficzne z polskiej

¹ „Przeгляд Historyczno-Wojskowy”, wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne pod redakcją mjr Ottona Laskowskiego: t. I, Warszawa 1929; t. II, Warszawa 1930; t. III, Warszawa 1930; t. IV, Warszawa 1931; t. V, Warszawa 1932; t. VI, Warszawa 1933; t. VII, Warszawa, cz. 1. tego tomu ukazała się w 1935 r., a cz. 2. w 1934 r.; t. VIII, Warszawa — z. 1. wyszedł w 1937 r., a 2. w 1936 r.; t. X, Warszawa 1938.

² Por. *Mala Encyklopedia Wojskowa*, t. II, Warszawa 1970, s. 803, gdzie mylnie podano, że „Przeгляд Historyczno-Wojskowy” był początkowo kwartalnikiem, a od 1931 r. wychodził jako półrocznik. Pismo było rocznikiem, wydawanym w dwóch zeszytach, stanowiących całość tomu. Patrz też: T. U r b a n i c z y k, *Polskie czasopiśmiennictwo wojskowe w latach 1914-1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 3/4, 1991, s. 17. W pracach biograficznych wspominają o „Przeглядzie Historyczno-Wojskowym”: S. P o m a r a n i s k i, *Julian Stachiewicz (1890-1934)*, Warszawa 1935, s. 40; W. L i p i n s k i, *Ś. P. Julian Stachiewicz*, PHW t. VII, Warszawa 1935, s. 15; S. H e r b s t, *Laskowski Otton*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVI, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 532.

³ *Encyklopedia Wojskowa*, t. VI, Warszawa 1936, s. 790-791.

i światowej literatury historyczno-wojskowej oraz gwałtowne nieraz i cięte polemiki⁴. Ogólne uwagi o tym piśmie sformułowałem także przy okazji odtwarzania dziejów polskiej historiografii wojskowej⁵. Obecnie pragnę je rozszerzyć i tym samym uzupełnić obraz polskiej historiografii wojskowej okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Zadaniem moim będzie wykazanie celowości powołania PHW, a zarazem poddanie analizie jego problematyki, składu autorów oraz roli, jaką odegrał w rozwoju badań historyczno-wojskowych. Podejmę też próbę oceny postawy metodologicznej i oblicza ideologicznego pisma.

Wywody swe opieram na analizie poszczególnych tomów pisma. Nie zachowały się bowiem materiały, które mogłyby rzucić pełniejsze światło na pracę redakcji PHW, jej korespondencję z autorami czy sposób kwalifikowania artykułów do druku. Stąd przedstawiana charakterystyka nie wyczerpuje wszystkich spraw wiążących się z omawianym periodykiem.

2. POWSTANIE „PRZEGLĄDU HISTORYCZNO-WOJSKOWEGO”, JEGO ZAŁOŻENIA I UKŁAD TREŚCI

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, wraz z odrodzeniem państwa polskiego i narodowych sił zbrojnych, powstała potrzeba podjęcia studiów historycznych nad dziejami polskiej wojskowości. Dyktowała je chęć możliwie szybkiego zebrania doświadczeń z pól bitewnych pierwszej wojny światowej, a w szczególności walczących na różnych frontach polskich formacji wojskowych. Zwycięsko zakończona wojna polsko-bolszewicka 1920 r. była kolejnym bodźcem do zebrania wyływających z jej przebiegu wniosków dla ukierunkowania dalszego rozwoju polskiej wojskowości. Brakowało także materiałów do nauczania historii wojskowej, którą uznawano za „jedną z głównych podstaw wychowania i wykształcenia korpusu oficerskiego, jeden z głównych środków urabiania jego umysłowości w kierunku zrozumienia realności wojny i przyzwyczajania do myślenia realnymi jej kategoriami”⁶. Potrzeby dydaktyki usiłowano zaspokoić przez pisanie syntez, których rozpowszechnienie zachęcało do dalszych badań.

Studia nad dziejami wojskowymi podejmowali różni pisarze, obok profesjonalistów — historyków, pracujących w uniwersytetach — różni amatorzy, a przede wszystkim oficerowie pozostający w czynnej służbie wojskowej. Najczęściej nie mieli oni wykształcenia historycznego, posiadali zaś bogate doświadczenie wojskowe, zdobywane

⁴ W. R y ż e w s k i, *Oton Laskowski — historyk wojskowości*, w: *Studia z historii historiografii wojskowej*, nr 4, Warszawa 1990, s. 247.

⁵ Por. B. M i ś k i e w i c z, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996, s. 209-210.

⁶ PHW, t. I — *Od redakcji*.

na polu walki, wykorzystywane podczas rekonstrukcji dziejów wojskowych. Byli oni niekiedy „oddelegowywani” do pisania prac historycznych, a również gromadzenia materiałów źródłowych z przebiegu ostatnich działań wojennych. Powstawały podręczniki i inne prace analityczne o różnej wartości, które nadal rozbudzały zainteresowania problematyką polskich sił zbrojnych, a w konsekwencji powodowały zwiększanie się liczby osób badających przeszłość militarną Polski.

Rozwijającym się studiom patronował Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy i Wojskowe Biuro Historyczne. Instytucje te podejmowały się druku wykonanych rozpraw, z reguły jednak zaplanowanych do opracowania przez zatrudnionych w nich pracowników. Druk mniejszych objętościowo artykułów przyjmowała do wydania „Bellona”, która wszakże była pismem ogólnowojskowym i prace historyczne stanowiły tylko część jej zainteresowań. Tymczasem studia nad problematyką wojskową podejmowało wielu młodych badaczy nie zatrudnionych w placówkach wojskowych, którzy mieli dużo trudności z publikowaniem swych prac.

Aby zmienić tę sytuację, szef Wojskowego Biura Historycznego, gen. bryg. Stachiewicz powołał w 1928 r. pierwsze, zajmujące się wyłącznie dziejami wojskowymi czasopismo „Przeгляд Historyczno-Wojskowy”. Redaktorem periodyku został mjr Laskowski, który był kierownikiem Samodzielnego Referatu Wojen Dawnych Wojskowego Biura Historycznego. Sekretarzem redakcji I tomu był kpt. Stefan Pomarański, od tomu zaś II do X kpt. dr Jan Giergielewicz. W dwóch ostatnich tomach (IX i X) występuje jeszcze jako kierownik administracji kpt. Stefan Jellenta.

W słowie *Od redakcji* pierwszego numeru pisma znajduje się potwierdzenie następującej tezy: „Zainteresowanie historią wojskową coraz to szersze w wojsku zaczyna zataczać kręgi, wzrastać stopniowo i pogłębiać”⁷, co stanowiło jedną z przyczyn utworzenia periodyku. Pragnie on „skupić dookoła siebie wszystkich tych, dla kogo sprawy związane z dziejami naszej wojskowości stanowią przedmiot zainteresowań, zapewniając na swych łamach całkowitą możliwość swobodnego wypowiedzenia się, w tym rozumieniu, iż wszelka dyskusja, prowadzona na terenie naukowym, byle prowadzona *sine ira et studio*, zawsze przyczynia się do wyświetlenia prawdy i stanowi o pewnym postępie nauki”⁸. Pismo służące takim celom było ówczesnie bardzo potrzebne. Umożliwiała bowiem druk prac młodym historykom, rozproszonym w różnych ośrodkach naukowych. Stwarzała równocześnie platformę porozumienia pomiędzy nimi i miejsce wymiany myśli naukowej. Trafnie także założono, że „sprawy najnowszej historii wojskowej, jako posiadające nader aktualne znaczenie dla wojska, zawsze znajdą dla siebie odpowiedni teren na łamach innych czasopism wojskowych,

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

«Przegląd Historyczno-Wojskowy» jest pismem, poświęconym w pierwszym rzędzie zagadnieniom dawnej historii wojskowej⁹. Czasopismo miało więc wypełnić lukę wydawniczą, a zarazem pobudzać do studiów nad dziejami dawnego wojska polskiego. Pod pojęciem „dawna historia wojskowa” rozumiano wszakże całe dzieje wojskowe Polski z XIX w. włącznie. Zakres chronologiczny PHW nie obejmował zatem tylko czasów najnowszych, których początek łączono z pierwszą wojną światową.

W założeniach redakcji pismo miało służyć szczególnie „własnej historii wojskowej”, ale uwzględniało ono także „historię wojskową obcą, gdyż uchylanie się od pracy w tym kierunku mogłoby sprowadzić badania nad własną wojskowością na manowce”¹⁰. Trafne to założenie znajdowało odbicie w publikowaniu prac z dziejów wojskowości powszechnej, a zarazem pozwalało na rozpatrywanie spraw polskich na szerokim tle porównawczym, co podnosiło jakość prezentowanych studiów.

Czasopismo podzielone zostało na sześć działów. Pierwszy — *Rozprawy* — drukował szersze artykuły problemowe, zajmujące się dziejami wojskowości, ustrojem sił zbrojnych, rozwojem sztuki wojennej oraz historią wojen. Zdaniem redakcji te ostatnie posiadały szczególne znaczenie dydaktyczne, gdyż mogły ukazywać elementy decyzji dowódców i ich pracę twórczą, co było istotne w szkoleniu kadr oficerskich. Drugi dział, zatytułowany *Miscellanea*, najczęściej wypełniały materiały źródłowe, krótkie doniesienia o nowo odkrytych archiwaliach lub artykuły omawiające podstawy źródłowe do wybranych zagadnień. Tutaj niekiedy publikowano także drobne przyczynki o różnej tematyce. Dział trzeci — *Artykuły dyskusyjne i polemika* — obejmował dyskusję naukową oraz różne wypowiedzi o charakterze metodycznym i metodologicznym. Czwartą część — *Recenzje i sprawozdania* — wypełniały krytyczne bądź tylko sprawozdawcze doniesienia o nowych publikacjach z wskazywaniem ich wartości. Piątą część stanowiła *Kronika*, dotycząca wydarzeń związanych z nauką historyczną i ważnymi sprawami dla historii wojskowej. Ostatnią częścią był *Przegląd literatury historyczno-wojskowej*, tak polskiej, jak i obcej. Jest to do dnia dzisiejszego bardzo użyteczny informator bibliograficzny dla historyka wojskowego. Począwszy od VI tomu, w PHW znajdują się także streszczenia w języku francuskim drukowanych rozpraw.

Przedstawiony układ czasopisma jest przejrzysty, poza działem *Miscellanea*, gdzie zamieszczano głównie źródła, ale niekiedy i różne inne drobne przyczynki, nie posiadające charakteru źródłoznawczego. Wpływało to na brak jednolitości tematycznej tego działu.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

3. PROBLEMATYKA „PRZEGLĄDU HISTORYCZNO-WOJSKOWEGO”

Zgodnie z założeniem polityki wydawniczej w PHW publikowano prace na różne tematy z zakresu polskich dziejów wojskowych. Dzieje powszechnej wojskowości reprezentuje tylko kilka artykułów, z których za najważniejsze uważam odtworzenie walk Litwinów z Tatarami o Ruś w latach 1238-1241¹¹ (Józef Puzyna) oraz opisy dwóch bitew: pod Nikopolis 25 IX 1396 (Józef Skrzypek)¹² oraz pod Dürnstein 10-11 XI 1805 (Stefan Witkowski)¹³. Ostatnia praca, napisana przez generała-praktyka, zbliżona jest ujęciem do studium taktyczno-operacyjnego.

Polskie dzieje wojskowe odtwarzano we wszystkich epokach historycznych. Najmniej zajmowano się okresem średniowiecznym. Najszerzej zostały przedstawione zmagania polsko-krzyżackie pod Płowcami w 1331 r. (Marian Małuszyński)¹⁴ i najazd Mongołów z lat 1240-1241 (Wacław Zatorski)¹⁵. Zdecydowana większość artykułów koncentruje uwagę na XVI, a przede wszystkim XVII w. Dominują rozprawy zajmujące się walkami z Tatarami, Kozakami i Rosją na wschodnich rubieżach Polski. Do szczególnie wyróżniających się tutaj należy cykl artykułów Wacława Lipińskiego, stanowiący obszerne ujęcie wojny smoleńskiej 1632-1634¹⁶. Kilka prac zostało także poświęconych wyprawie wiedeńskiej z 1683 r. Analizowano ją od strony wojskowej (Laskowski)¹⁷, postępowania dowódcy — Jana III Sobieskiego (Otton Dąbrowski)¹⁸, a również przebiegu bitwy pod Parkanami 7 i 9 X 1683 (Janusz Woliński)¹⁹. Z wydarzeń XVIII w. poświęcono uwagę Wojsku Koronnemu i Komisji Wojskowej w dobie konfederacji barskiej 1768-1772 (Bronisław Pawłowski)²⁰, a także insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r., opracowując organizację wojsk technicznych podczas powstania (Jan Giergielewicz)²¹ oraz działania wojenne między Bugiem a Wisłą od 19 V

¹¹ Tamże, t. IX, s. 345-400.

¹² Tamże, t. IX, s. 1-25.

¹³ Tamże, t. X, s. 59-109.

¹⁴ Tamże t. I, s. 61-84.

¹⁵ Tamże, t. IX, s. 175-237.

¹⁶ Mam tutaj na uwadze następujące prace: W. L i p i ń s k i, *Początek działań rosyjskich w wojnie smoleńskiej (1632-1634)*, PHW, t. V, s. 29-61; *Organizacja odsieczy i działania wrzesniowe pod Smoleńskiem w r. 1633*, tamże, t. VI, s. 173-225; *Bój o Zaworonkowe Wzgórza i osaczenie Szeina pod Smoleńskiem (16-30 październik 1633 r.)*; tamże, t. VII, s. 39-74; *Kampania zimowa 1633/34 i kapitulacja Szeina*, tamże, s. 217-255.

¹⁷ PHW, t. VI, s. 9-37.

¹⁸ Tamże, t. II, s. 63-118.

¹⁹ Tamże, t. VI, s. 39-60.

²⁰ Tamże, t. I, s. 194-239.

²¹ Tamże, t. III, s. 127-144.

do 15 VI 1794 (Stanisław Herbst)²². Liczniejsze są prace dotyczące dziejów militarnych XIX w. Zajmują się one różną problematyką z czasów Księstwa Warszawskiego, np. Ministerium Wojny z czasów Księstwa Warszawskiego (Józef Stojanowski)²³, Gwardiami Narodowymi z tego czasu (Janusz Staszewski)²⁴ czy obroną Księstwa w 1812 r. (Juliusz Willaume)²⁵. Kilka rozpraw poświęcono epoce napoleońskiej, rozpatrując plany wyprawy Napoleona do Indii (Roman Umiastowski)²⁶, różne walki polskiej kawalerii podczas wyprawy Napoleona na Rosję w 1812 r. (Staszewski)²⁷ czy udział polskich ułanów w bitwie pod Hohenlinden (Jan Zbigniew Pachoński)²⁸. Z czasów powstania listopadowego zajmowano się przemysłem wojennym (Stanisław Warszawski)²⁹ oraz produkcją dział (Rafał Gerber)³⁰. Podsumowany został również dorobek historiografii lat 1918-1938 na temat powstania listopadowego (Stanisław Płoski)³¹. Interesujący wywód na temat poglądów Clausewitza o kampanii 1831 r. (Dąbrowski) zamyka ten cykl prac³². Studia zaś o powstaniu styczniowym reprezentują szkice o jego wojskowej organizacji (Edmund Oppman)³³, opis działań Romana Rogińskiego (Płoski)³⁴ oraz refleksje Józefa Piłsudskiego o dziejach militarnych powstania styczniowego³⁵.

Czasopismo drukowało również artykuły o szerszej tematyce przekrojowo-syntetycznej. Trzeba tutaj przede wszystkim wymienić pracę Laskowskiego o rozwoju staropolskiej sztuki wojennej³⁶, ale również artykuł o urzędach hetmańskich w Polsce (Stefan Woliński)³⁷, czy też znaczeniu „władzy buławy” dla urzędu hetmańskiego (Stanisław Kempki)³⁸.

²² Tamże, t. VIII, s. 87-116.

²³ Tamże, t. I, s. 207-242.

²⁴ Tamże, t. I, s. 99-116.

²⁵ Tamże, t. III, s. 145-180.

²⁶ Tamże, t. II, s. 239-278.

²⁷ Tamże, t. VII, s. 75-97 i 257-296.

²⁸ Tamże, t. IV, s. 119-130.

²⁹ Tamże, t. III, s. 181-235.

³⁰ Tamże, t. III, s. 55-90.

³¹ Tamże, t. X, s. 264-273.

³² Tamże, t. IV, s. 273-294.

³³ Tamże, t. III, s. 273-244.

³⁴ Tamże, t. X, s. 1-28.

³⁵ Tamże, t. I, s. 1-60.

³⁶ Tamże, t. VIII, s. 1-35.

³⁷ Tamże, t. VI, s. 61-80.

³⁸ Tamże, t. VII, s. 187-215.

Problematyka PHW obejmowała także prace o charakterze biograficznym. Cykl ten rozpoczyna gen. rosyjski Pontus Simanskij, omawiając sylwetkę Henryka Lloyda, którego uznaje za „ojca strategii” wojskowej³⁹. Woliński poświęcił uwagę Janowi III Sobieskiemu, widząc w nim wielkiego wojownika i króla⁴⁰. Nieco odmienne ujęcie cechuje rozprawę o Aleksandrze Lisowskim i jego zagonach na Moskwę (Kazimierz Tyszkowski)⁴¹ oraz przedstawienie działalności wojskowej Aleksandra Hilarego Połubińskiego w latach 1650-1665 (Józef Jasnowski)⁴². Zawierają one bowiem wybrane fragmenty z życiorysu tych wojskowych, ilustrujące ich czyny w konkretnych kampaniach wojennych.

Najobszerniej drukowano w PHW artykuły obrazujące przebieg różnych bitew czy też kampanii wojennych. Miały one pomagać oficerom w poznawaniu sposobów rozstrzygnięcia działań wojennych, co było zgodne z kierunkiem polityki wydawniczej PHW. Nie sposób cytować wszystkich odtworzonych zmagania wojennych na łamach pisma. Najliczniejsze odnoszą się do XVII w., np.: opis bitwy pod Oliwą z 1627 r. (Witold Hubert)⁴³, kampania letnia przeciwko Szwedom 1601 r. (Herbst)⁴⁴. Ze zmagania polsko-szwedzkich poznajemy także bitwę pod Trzcianą z 1629 r. (Staszewski)⁴⁵. Odtworzona została bitwa stoczona z potęgą moskiewsko-kozacką pod Słobodyszem w 1660 r. (Antoni Hniłko)⁴⁶, wyprawa Jana III Sobieskiego na czambuły tatarskie z 1672 r. (Hugo Zieliński)⁴⁷, walki pod Lwowem z czasów wojny polsko-tureckiej w 1675 r. (Woliński)⁴⁸, zamieszczono też obszernie studium o wyprawie Jana III Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. (Czesław Chowaniec)⁴⁹. Prowadzone walki podczas panowania Jana III Sobieskiego były więc szczególnie uprzywilejowane w naszym piśmie. Uzupełnia je niezwykle cenne omówienie ikonografii wojennej tego władcy (Aleksander Czołowski)⁵⁰. Drukowano wszakże i artykuły o bitwie pod Wilkomierzem (Rzeką Świętą) z 1433 r. (Skrzypek)⁵¹, wyprawie pod Toropiec w 1580 r. (Laskowski)⁵²,

³⁹ Tamże, t. I, s. 243-268.

⁴⁰ Tamże, t. VI, s. 1-8.

⁴¹ Tamże, t. V, s. 1-28.

⁴² Tamże, t. X, s. 163-193.

⁴³ Tamże, t. I, s. 83-98.

⁴⁴ Tamże, t. IV, s. 199-234.

⁴⁵ Tamże, t. IX, s. 401-416.

⁴⁶ Tamże, t. I, s. 193-206.

⁴⁷ Tamże, t. II, s. 1-44.

⁴⁸ Tamże, t. V, s. 207-222.

⁴⁹ Tamże, t. IV, s. 1-117.

⁵⁰ Tamże, t. II, s. 199-237.

⁵¹ Tamże, t. X, s. 29-58.

⁵² Tamże, t. IX, s. 27-81.

zmaganiach z Tatarami pod Kleckiem z 1506 r. (Herbst)⁵³ oraz o bitwie pod Ostrówkiem w 1809 r. (Bronisław Pawłowski)⁵⁴; a i Castel Franco w 1805 r. (Pachoński)⁵⁵. Podane przykłady świadczą, że PHW obejmował bitwy z różnych okresów dziejów Polski, co dawało przegląd rozwoju polskiej sztuki wojennej.

Cenny dział pisma stanowiły artykuły dyskusyjne i polemika. Szczególnie ta ostatnia nadawała PHW dużej atrakcyjności i bardzo ożywiała każdy jego numer. Wymiana zdań często przybierała charakter ostrej polemiki, nie wykraczającej wszakże poza reguły dyskusji naukowej. Cykl ten otwiera słynna w historiografii wypowiedź dra Józefa Siemieńskiego w sprawie organizacji historii wojskowej, jej badaczy i archiwaliów. Była ona wystąpieniem krytycznym przeciwko poglądom Laskowskiego i Pawłowskiego⁵⁶. Odpowiedzieli oni na tę krytykę, co spotkało się z kolejną repliką Siemieńskiego⁵⁷. Dyskusja ta była istotna dla nauki historycznowojskowej, gdyż obejmowała jej sprawy źródłoznawcze, organizacyjno-metodyczne oraz dociekała nad kwalifikacjami badacza dziejów wojskowych. Bardzo stanowczą polemikę prowadzili także w tym dziele Opman z Pawłowskim na temat wydanych przez Pawłowskiego źródeł do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831⁵⁸. Wymiana zdań nie wyjaśniła sprzecznych poglądów, przyczyniła się jednakże do zgłębienia podstaw badawczych dotyczących tej wojny, zwracając też uwagę na stronę metodyczną wydawnictw źródłowych. Interesującą dyskusję prowadzili również Staszewski i Willaume o książce tego drugiego poświęconej Amilkarowi Kosińskiemu. Polemika dotyczyła głównie oceny tego generała jako organizatora i dowódcy, a również układu pracy, który wpłynął na niepełne przedstawianie epizodów z życia Kosińskiego⁵⁹. Wspomnę też ostrą polemikę Stefana Marii Kuczyńskiego z Olgierdem Górką na temat liczebności wojska tatarskiego pod Zbarażem⁶⁰. W sumie w 10 tomach PHW opublikowano 16 wypowiedzi polemicznych, co świadczy o uznawaniu dyskusji naukowej za źródło postępu w nauce. Przyczyniło się ono do rozwoju historii wojskowej zarówno od strony merytorycznej, jak i metodycznej.

Uzupełnieniem tego kierunku działalności pisma było drukowanie informacji i opinii o ukazujących się pracach historycznowojskowych i to zarówno w kraju, jak i za granicą. W każdym numerze PHW publikowano od 5 do 14 recenzji, pisanych często

⁵³ Tamże, t. VII, s. 21-38.

⁵⁴ Tamże, t. V, s. 63-99.

⁵⁵ Tamże, t. VI, s. 227-248.

⁵⁶ Chodziło o pracę tych autorów pt. *Badania dawnej polskiej historii wojskowej. Zadania pracy i ogólna charakterystyka źródeł*, Warszawa 1927.

⁵⁷ PHW t. I, s. 137-159, 281-306.

⁵⁸ Tamże, t. V, s. 144-147, 269-272 oraz t. VI, s. 125-128., 281-282.

⁵⁹ Tamże, t. II, s. 355-359 oraz t. III, s. 291-297.

⁶⁰ Tamże, t. VIII, s. 121-144, 185-295.

przez uznanych już badaczy dziejów wojskowości. O rozmachu w tej dziedzinie może świadczyć zamieszczenie w omawianym czasopiśmie 94 recenzji nie tyle sprawozdawczych, ile krytycznie spoglądających na ocenianą rozprawę.

Cennym źródłem informacji dla historyka były nekrologi, sygnalizujące życie, działalność i dorobek naukowy znanych oraz powszechnie otaczanych szacunkiem historyków, nie tylko zajmujących się historią wojskową. Wśród wielu innych zostały odnotowane zasługi takich badaczy, jak: Hans Delbrück, Oswald Balzer, Ludwik Finkel, Alexander Kraushar, Antoni Prochaska, Jan Ptaśnik, Waclaw Tokarz. Szerzej ujęte zostało wspomnienie pośmiertne o Stachewiczu, założycielu PHW (Wacław Lipiński)⁶¹.

Dla rozwoju badań istotne znaczenie posiadała informacja o odbywających się zebraniach czy imprezach naukowych, związanych z daną dyscypliną. Kongresy, sympozja, sesje i zebrania naukowe organizowane przez historyków znalazły odbicie w dziele *Kronika*. Szczególnie dużo miejsca PHW przeznaczał na omawianie działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego, obszernie sprawozdania z poczynąń Sekcji Historycznej Towarzystwa Wiedzy Wojskowej oraz obchodzonych uroczystości związanych z dziejami wojskowymi. W niektórych numerach zamieszczano przegląd czasopism historycznych z ogólną ich charakterystyką. Dział *Kronika* był więc bardzo użyteczny dla śledzenia rozwoju nauki historycznej, w tym historii wojskowej.

Podsumowując od strony ilościowej zawartość pisma, stwierdzamy, że w 10 jego tomach opublikowanych zostało: 55 rozpraw naukowych, najczęściej o objętości około 2 arkuszy wydawniczych, 17 drobniejszych przyczynków naukowych, zwykle jednak opartych o studia źródłoznawcze, 46 publikacji to wydane materiały źródłowe do dziejów wojskowych, 3 artykuły o charakterze metodycznym, podane już 94 recenzje i 16 wypowiedzi polemicznych oraz kronika i zestawy bibliograficzne. Składają się one na tomy o objętości ponad 20 arkuszy każdy. PHW prezentuje więc ogromny dorobek historyków wojskowych lat dwudziestolecia międzywojennego.

4. AUTORZY „PRZEGLĄDU HISTORYCZNO-WOJSKOWEGO”

Grono osób drukujących swe prace w PHW było bardzo szerokie. W każdym numerze podaje się listę jego współpracowników. Niestety nie zawsze wszystkich odnajdujemy wśród piszących w danym tomie. Można z tego wnosić, że podani współpracownicy uczestniczyli w przygotowywanym tomie nie tylko jako autorzy, ale i dostarczając materiały bądź sprawując funkcję recenzentów czy konsultantów. Stąd

⁶¹ Tamże, t. VII, s. 1-19.

precyzyjne określenie liczby piszących osób w PHW jest utrudnione. Z moich obliczeń wynika, że zespół autorski pisma obejmował ponad 90 osób, przy czym wiele z nich drukowało w nim systematycznie. Wśród autorów wyliczyłem jedynie 26 osób czynnych w służbie wojskowej, pozostali zaś — około 65 — to cywilni badacze, rekrutujący się głównie ze środowisk uniwersyteckich. Należało do nich wielu młodych historyków, którzy osiągnęli w przyszłości duży autorytet i szacunek w nauce. Wymienię tylko przykładowo: Stanisława Bodniaka, Józefa Dutkiewicza, Stanisława Herbst, Władysława Konopczyńskiego, Henryka Jabłońskiego, Karola Maleczyńskiego, Jana Pachonńskiego, Janusza Pajewskiego, Kazimierza Piwarskiego, Stanisława Płoskiego, Adama Skalkowskiego, Andrzeja Wojtkowskiego, Juliusza Willaume czy Janusza Wolińskiego. Liczne prace drukowali w PHW także najaktywniejsi ówczesnie historycy wojskowi, jak por. Otton Dąbrowski, mjr dypl. Stanisław Biegański, kpt. Jan Giergielewicz, mjr Antoni Hniłko, kpt. Stefan Jellenta, mjr Otton Laskowski, mjr Wacław Lipiński czy ppłk Bronisław Pawłowski.

Wśród autorów PHW nie znalazły się natomiast nazwiska najwybitniejszych polskich historyków wojskowych: gen. Mariana Kukiela i płk. Wacława Tokarza, a także płk. Bronisława Gembarzewskiego. Nie wiemy, czy wysyłali oni swe prace do druku w naszym periodyku, czy też rezygnowali z tego, będąc świadomi, że są niemiłe widziani po opuszczeniu czynnej służby wojskowej. Wiadomo bowiem, że propaganda piśmudczykowska stale występowała przeciwko nim, natomiast administracja sanacyjna utrudniała im życie.

Analizując skład zespołu autorskiego PHW, łatwo dostrzec, że niektórzy historycy byli stałymi współpracownikami pisma. Często też ogłaszali w nim swe artykuły. Należeli do nich: Płoski, który wydrukował 16 publikacji, wśród nich najwięcej recenzji i nekrologów; Staszewski — 15, w tym 5 rozpraw; ppłk Pawłowski — 14 różnych publikacji; Oppman — 12, głównie recenzji naukowych; mjr Laskowski — 11 różnych prac; mjr Lipiński — 10, w tym 8 obszernych rozpraw; Herbst — 11, przede wszystkim recenzji, i Woliński, który poza 4 rozprawami drukował materiały źródłowe.

Najważniejszym kierunkiem polityki wydawniczej PHW było słuzenie łamami młodym historykom, szczególnie uniwersyteckim i wojskowym, którzy podejmowali prace z dziejów wojskowych. Wobec tej grupy współpracowników PHW szczególną rolę odgrywał jego redaktor mjr Laskowski. Zdaniem Herbst „prowadził... z młodszymi współpracownikami nieoficjalne seminarium historyczno-wojskowe”⁶². Potwierdzają to inni współpracownicy pisma. Kpt. Zieliński, pisząc rozprawę o wyprawie Jana III Sobieskiego na czambuły tatarskie, podaje: „W pracy swej nad tą wyprawą znalazłem opiekę i pomoc ze strony mego nauczyciela w zakresie historii wojskowej mjr Ottona

⁶² S. Herbst, *Laskowski Otton...*, s. 532.

Laskowskiego, który stale czuwał nad jej postępem, udzielając mi cennych wskazówek i rad, zwracając mi uwagę na bardziej interesujące momenty oraz szczegółowo omawiając poszczególne trudniejsze fragmenty pracy. Korzystałem też w niej z jego materiałów. Za pomoc tę składam mu na tym miejscu podziękowanie”⁶³. Woliński w artykule o bitwie pod Lwowem 1675 r. pisze: „Na koniec chciałbym złożyć na tym miejscu serdeczne podziękowanie przyjacielowi memu mjr Laskowskiemu, który z tak wielką gotowością nie skąpił mi nigdy swych rad czy wskazówek”⁶⁴. Podobnie Skrzypek w pracy o bitwie nad Rzeką Świętą informuje: „Do napisania tego szkicu, udzielając szeregu cennych rad, zachęcił mnie mjr Otton Laskowski, któremu na tym miejscu składam serdeczne podziękowanie”⁶⁵. Z wypowiedzi tych wynika, że mjr Laskowski w trosce o jakość publikowanych prac w PHW organizował dyskusje z ich autorami, wskazując niedostatki i kierunki ich eliminowania. Chodziło zapewne o zagadnienia z zakresu metodyki badań historycznych dla autorów wojskowych, którzy z reguły nie posiadali studiów historycznych, oraz o uwagi z dziedziny wojskowej dla piszących cywilów, którzy nie znali reguł odtwarzania problematyki historycznowojskowej. W sumie działalność redaktora Laskowskiego przyczyniała się do doskonalenia rozpraw publikowanych w PHW. Dbał on również o opracowanie map czy szkiców, kiedy opisywano kampanie wojenne, aby lepiej można było je poznać i zrozumieć. Była to więc niezwykle wartościowa praca redaktorska.

Dobór autorów pisma zdaje się przypadkowy, choć do pisania w nim zachęcał mjr Laskowski, przypuszczalnie wskazując tematy. Głównie jednak przyjmowano prace, które dostarczano do redakcji, ale zdecydowana przewaga autorów z Warszawy może sugerować określoną politykę. Wokół PHW skupiała się stała grupa badaczy, o czym świadczy częste ich występowanie na łamach pisma.

Geografia rozmieszczenia współpracowników PHW nie posiada wielu rozgałęzień. Poza autorami z Warszawy, którzy występują 144 razy, z Poznania pochodziło 14 publikacji, ze Lwowa 11, Krakowa 6, Torunia 4, Wilna 2, a z pozostałych miejscowości, takich jak: Katowice, Kórnik, Łódź, Grodno, Kobryń, Sucha, Łowicz, Ostrów-Komorowo, Wielka Brzostowica czy Ostrowia Mazowiecka, po 1 autorze. Pismo było więc przede wszystkim organem warszawskim, posiadając zaledwie kilku współpracowników w Poznaniu, do których należał głównie Staszewski, we Lwowie Tyszkowski, a w Krakowie Pachonński. Z autorami z pozostałych miejscowości współpraca PHW była raczej przypadkowa.

⁶³ PHW, t. II, s. 1.

⁶⁴ Tamże, t. V, s. 207.

⁶⁵ Tamże, t. X, s. 29.

5. ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE „PRZEGLĄDU HISTORYCZNO-WOJSKOWEGO”

Z analizy zamieszczonych w PHW publikacji, szczególnie rozpraw, wyraźnie rysuje się dążenie do poprawnego odtwarzania dziejów wojskowych, opartego o metodę genetyczną. Wywody były dokumentowane źródłowo i z reguły poddawane skrupulatnej analizie w materiale badawczym. Ze szczególną wyrazistością występuje to podczas opisywania przebiegu działań wojennych. Cechuje je równocześnie wprowadzanie tzw. wojskowego punktu widzenia pola walki, opartego na założeniach nauki wojennej, a głównie zasadach sztuki wojennej. Ta tendencja wyróżnia ogłaszane rozprawy wśród innych publikacji historycznowojskowych tego czasu. W odtwarzaniu szerszych tematów widoczne jest zarazem dążenie do integralnego ujmowania badanej rzeczywistości. Jest to szczególną cechą opracowań przedstawiających wydarzenia wojenne w kontekście dziejów powszechnych. Zawsze zaś uwzględnia się wszystkie strony walczące w danym konflikcie zbrojnym. Ma to pozytywny wpływ na poznawanie tajników i niekiedy bardzo złożonych procesów podczas wyjaśniania przyczyn zwycięstwa czy klęski w omawianej wojnie.

Zarysowana postawa metodologiczna PHW odzwierciedla panujące ówczesnie w nauce historycznej założenia badawcze. Pismo dążyło do sprostania im i nieodbiegania od ogólnego poziomu historiografii. Jako organ poświęcony specjalistycznej dziedzinie wiedzy historycznej prezentowało poziom historii wojskowej okresu międzywojennego.

W jakim stopniu natomiast PHW został poddany wpływom politycznym lat 1928-1939? Fakt opublikowania w pierwszej kolejności, a więc na otwarcie wydawnictwa, pracy Piłsudskiego *Zarys historii militarnej powstania styczniowego*⁶⁶ sugeruje kierunek polityczny pisma. Miało ono być kolejną agendą w służbie Komendanta i propagować idee legionowe. Trudno się temu dziwić. PHW powołał wierny Piłsudskiemu gen. Stachiewicz w Wojskowym Biurze Historycznym, posłusznym już Marszałkowi po usunięciu z jego szefostwa gen. Kukieła.

Pomimo tej swoistej deklaracji postawa piłsudczyków nie zaciążyła na charakterze PHW. Przyczynę tego należy upatrywać przede wszystkim w tym, że był on poświęcony „dawnej historii wojskowej”. Nie był podatny na szerzenie kultu legionowego, co ograniczało możliwości upolityczniania pisma. Brakuje też dowodów, aby posądzać redakcję PHW o dokonywanie selekcji autorów z politycznego punktu widzenia. Wprawdzie nie ma wśród nich osób skonfliktowanych z Piłsudskim, nie wiemy jednakże, czy chciały one współpracować z PHW. Ta stosunkowo duża „apolityczność” musi być uznana za swego rodzaju fenomen ówczesnych czasów. Wojskowe Biuro Historyczne było

⁶⁶ Tamże, t. I, s. 1-60.

wszakże opanowane przez specjalnie dobraną grupę oficerów, bezkrytycznie oddanych krzewieniu legendy Marszałka. Zapewne przynajmniej częściowo zasługa to mjr Laskowskiego, który potrafił redagować pismo, nie ulegając determinizmowi politycznemu, akcentując przede wszystkim walory naukowe drukowanych publikacji.

6. ZNACZENIE „PRZEGLĄDU HISTORYCZNO-WOJSKOWEGO” DLA ROZWOJU POLSKIEJ HISTORIOGRAFII WOJSKOWEJ

Mając na względzie przeprowadzoną analizę PHW, trudno byłoby przecenić jego wartość dla rozwoju polskiej historiografii wojskowej. Stworzył on bowiem ośrodek porozumienia pomiędzy badaczami dziejów wojskowych w dwudziestoleciu międzywojennym. Łączyły go grupy młodych, często początkujących na niwie historycznowojskowej badaczy i to zarówno pozostających w czynnej służbie wojskowej, jak i rozproszonych w poszczególnych ośrodkach uniwersyteckich kraju. Dzięki organizowaniu zebrań metodycznych z autorami dostarczającymi swe prace do druku PHW wpływał na dokształcanie swych współpracowników w prowadzeniu badań nad dziejami wojskowymi.

Duże znaczenie PHW polegało także na stworzeniu możliwości drukowania prac historycznowojskowych szczególnie młodym badaczom.

Przeznaczenie jego łam dla „dawnej historii wojskowej” było niezwykle cenne. Publikacje bowiem z historii wojskowej koncentrowały się ówczesnie na czasach najnowszych, wyraźnie zaniedbując wcześniejsze dzieje wojskowe. Dowiodły tego lata tuż po pierwszej wojnie światowej, kiedy historiografia wojskowa nie wychodziła w zasadzie poza studia nad udziałem Polaków w tym konflikcie zbrojnym oraz nad wojną polsko-bolszewickiej. Zwrócenie uwagi na czasy wcześniejsze było więc ważne nie tylko dla ich poznania, ale zarazem doskonalenia metodyki badań historycznowojskowych.

Nie bez znaczenia dla rozwoju i doskonalenia polskiej historiografii wojskowej są również wprowadzone artykuły polemiczne. Wymiana poglądów jest wszakże niezbędnym czynnikiem służącym postępowi w nauce. Platformą dla dyskusji był PHW, gdzie ścierały się różne poglądy i postawy badawcze, będące niezwykle pouczające szczególnie dla młodych badaczy.

PHW odegrał zarazem ważną rolę jako czynnik informacyjny dla historii wojskowej. Wspominałem już, że publikowane zestawy bibliograficzne o dorobku naszej dyscypliny stanowią po dzień dzisiejszy ważny informator o dokonaniach literatury historycznowojskowej. Liczne publikowane recenzje dawały pogląd o wartości wydawanych prac. Wiedzę historyków wojskowych wzbogacały także opisy wydarzeń organizacyjno-naukowych, o których szczegółowo mówiono w *Kronice*.

Zaletą PHW było również opublikowanie stosunkowo licznych materiałów źródłowych, w większości bardzo użytecznych dla dalszych badań.

„Przegląd Historyczno-Wojskowy” w okresie dwudziestolecia międzywojennego, a ściślej w latach 1929-1939, był ważnym ogniwem rozwoju polskiej historiografii wojskowej. Wpłynął na rozwój zainteresowań dziejami wojskowymi, rozszerzył krąg badaczy i przyczyniał się do doskonalenia warsztatu pracy historyka wojskowego. Wniósł zarazem do dziejów polskiej historiografii wojskowej liczne wartościowe studia, nie tylko poszerzające znajomość dziejów wojennych Polski, ale mogące także służyć dla celów dydaktycznych. Specjalne przeznaczenie miały tutaj opisy bitew, ze zwracaniem uwagi na tok postępowania dowódcy podczas rozgrywania bitwy czy kampanii wojennej.

BENON MIŚKIEWICZ

POWSTANIE I DZIAŁALNOŚĆ POZNAŃSKIEGO ZAKŁADU HISTORII WOJSKOWEJ

Minęło już ponad ćwierć wieku działalności Zakładu Historii Wojskowej, funkcjonującego w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Usprawiedliwia to spisanie jego dziejów, gdyż łączą się one z rozwojem nauki historycznowojskowej w Polsce po drugiej wojnie światowej. Odtwarzam je z myślą o przyszłych badaczach dziejów polskiej historiografii wojskowej¹.

1. UTWORZENIE ZAKŁADU HISTORII WOJSKOWEJ

Proces powstania Zakładu Historii Wojskowej był typowy dla naukowych placówek uniwersyteckich. Począwszy od 1953 r. zaczął się rozwijać w Poznaniu specjalistyczny kierunek badawczy — historia wojskowości. Prace nad dziejami oręża polskiego zostały podjęte na seminarium prof. dra hab. Gerarda Labudy, na którym w 1955 r. została napisana pierwsza praca magisterska z tego zakresu². Pod opieką naukową tego wybitnego badacza powstała również pierwsza praca doktorska³, a następnie habilitacyjna z dziejów wojskowości⁴. W powstaniu studiów historycznowojskowych w Uniwersytecie Poznańskim największe zasługi posiada więc Profesor Labuda.

¹ Patrz także: B. Miśkiewicz, *Badania naukowe nad dziejami wojskowości w Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 2/1968, s. 336-339; tenże, *Problematyka badawcza dziejów wojskowości polskiej w pracach Zakładu Historii Wojskowej UAM*, w: *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. I, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1975, s. 7-14; Z. Nowakowska, *Sprawozdanie z działalności naukowej Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii UAM za lata 1976-1978*, w: *Badania nad dziejami wojskowymi w Polsce. Informacja*, nr 2, Poznań 1980, s. 26-28.

² Napisana przez B. Miśkiewicza p.t. *Obrona polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym*, Poznań 1955 (maszynopis w Zakładzie Historii Wojskowej, sygn. 1).

³ B. Miśkiewicz, *Studia nad obroną polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym*, Poznań 1961.

⁴ B. Miśkiewicz, *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań 1964.

Badania nad dziejami wojskowości były początkowo podejmowane w Katedrze Historii Polski Feudalnej do XVIII wieku. Jej kolejni kierownicy — prof. Labuda i prof. Jerzy Topolski — wielostronnie popierali tę problematykę badawczą, wskazując zarazem wiele tematów wartych opracowania. W tych sprzyjających i pełnych życzliwości warunkach, na które składało się również aprobowanie nowego kierunku badań specjalistycznych przez dyrektorów Instytutu Historii: prof. Henryka Łowmiańskiego oraz prof. Czesława Łuczaka, w roku akademickim 1962/1963 powstało seminarium magisterskie z dziejów wojskowości, kierowane przez dra Benona Miśkiewicza. Następnie w 1965 r. utworzony został przy Katedrze zespół pracowników naukowych zainteresowanych studiami nad dziejami wojskowości. W tymże roku ukończył studia mgr Karol Olejnik i rozpoczął pracę w Katedrze, specjalizując się w dziejach wojskowości⁵. Zespół pracował na powołanym w roku akademickim 1964/1965 seminarium doktorskim pod kierownictwem doc. dra hab. Miśkiewicza. Pierwszy efekt tej działalności to ukończenie w 1969 r. dysertacji doktorskiej przez Olejnika⁶.

Rozwój prac badawczych nad dziejami wojskowości, a także zwiększająca się liczba studentów podejmująca prace magisterskie z dziejów oręża polskiego, stworzyły korzystne warunki dla ujęcia organizacyjnego interesujących nas działań. W ten sposób w 1969 r. w ramach prowadzonej reorganizacji w szkołach wyższych, utworzony został w Instytucie Historii Zakład Historii Wojskowości. Na jego kierownika powołany został doc. Miśkiewicz, od 1970 r. profesor nadzwyczajny, a od 1976 profesor zwyczajny, który pełnił tę funkcję do 1993 r. Następnie kierownictwo Zakładu przekazał prof. Olejnikowi. W 1977 r. została zmieniona nazwa jednostki na Zakład Historii Wojskowej. Była to jedyna placówka w cywilnych uczelniach Polski, specjalizująca się w problematyce historycznowojskowej⁷. Powstanie jej odpowiadało potrzebom naszej dyscypliny, zarówno pod względem badawczym, jak i procesu dydaktycznego.

Rozwijała się jej kadra naukowa. W 1975 r. ukończył przewód habilitacyjny dr Olejnik⁸, dzięki czemu Zakład wzbogacił się o drugiego samodzielnego pracownika nauki, od 1988 r. profesora. W 1975 r. został także zatrudniony w Zakładzie mgr Zbigniew Pilarczyk, który w 1984 r. ukończył przewód doktorski⁹, a w 1997 r. habilitacyjny¹⁰. W Zakładzie był również zatrudniony, ale jedynie przejściowo, mgr

⁵ K. Olejnik, *Działalność militarna Polski w czasach Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1966.

⁶ K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i Monarchii Stanowej (1138-1385)*, Poznań 1970.

⁷ Zakład Historii Wojskowej utworzony w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu rozpoczął działalność w 1979 r.

⁸ K. Olejnik, *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976.

⁹ Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253-1793*, Warszawa-Poznań 1988.

¹⁰ Z. Pilarczyk, *Fortyfikacje na ziemiach Korony Rzeczypospolitej w XVII wieku. Teoria i praktyka*, Poznań 1997.

Aleksander Nowak. Przez wiele zaś lat pracowała w nim mgr Aleksandra Kubiak, a po niej mgr Zofia Nowakowska, które przygotowywały bibliografię polskich historyków wojskowych, a także zabezpieczały pracę Zakładu od strony administracyjnej. W 1989 r. został zatrudniony również mgr Sławomir Musiał, a w 1997 r. mgr Maciej Franz. Do stałych współpracowników Zakładu przez długi czas należeli uczestnicy seminarium doktorskiego: mgr Stanisław Adamczyk, płk. mgr Marian Białecki, płk. mgr Florian Biernat, mgr Piotr Boruszcak, płk. mgr Zygmunt Bulzacki, mgr Andrzej Czupryński, płk. mgr Celestyn Filus, płk. mgr Józef Łącz, płk. mgr Marian Włodarczyk, którzy w latach 1975-1986 uzyskali stopnie naukowe doktora, a zarazem brali udział w podejmowanych przez Zakład konferencjach naukowych i pracach zbiorowych. Do zespołu tego należał też płk. mgr Zdzisław Majewski.

2. GŁÓWNE KIERUNKI DZIAŁALNOŚCI NAUKOWEJ

Zakład Historii Wojskowej wypracowywał swą problematykę badawczą w porozumieniu z czołową polską placówką historycznowojskową — Wojskowym Instytutem Historycznym. Ustalono, że do szczególnych zainteresowań Zakładu będą należały dzieje wojskowości okresu średniowiecznego, powstania wielkopolskiego 1918/1919 oraz okresu dwudziestolecia międzywojennego. Zajmowano się również dziejami drugiej wojny światowej i Ludowego Wojska Polskiego, ograniczając się jednak głównie do prowadzenia z tego zakresu prac magisterskich i doktorskich. Specyfikę Zakładu wyznaczały studia nad metodyką i metodologią nauki historycznowojskowej, dziejami myśli wojskowej oraz dziejami polskiej historiografii wojskowej. Tymi zagadnieniami nie zajmowano się wówczas w Polsce, co powodowało, że poświęcano im szczególną uwagę w naszej placówce.

Nie sposób przedstawić tutaj obszernego dorobku pracowników Zakładu. Składa się nań bowiem kilkaset publikacji. Ograniczam się więc jedynie do charakterystyki najważniejszych kierunków badań i osiągnięć, które zostały uznane przez literaturę przedmiotu.

Ze studiów nad średniowiecznymi dziejami wojskowymi w Polsce przede wszystkim trzeba wskazać badania nad obroną polskiej granicy zachodniej od czasów wczesnego średniowiecza¹¹, poprzez okres rozbitcia dzielnicowego i Monarchii Stanowej¹², po czasy od końca XIV do schyłku XVIII w.¹³. Z tą tematyką były związane studia nad koncepcjami obrony granicy polsko-niemieckiej oraz ich realizacją w latach 1918-1939

¹¹ Patrz przyp. 3.

¹² Patrz przyp. 6.

¹³ K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej od końca XIV do schyłku XVIII wieku*, Poznań 1985.

(Filus). Do sprawy obrony granicy zachodniej i północnej nawiązuje też zbiorowa publikacja ujmująca rolę Wielkopolski w walce z najazdami niemieckimi, brandenburskimi, krzyżackimi, szwedzkimi, wystąpienia przeciwko pruskiemu zaborcy, aż po powstanie wielkopolskie 1918/1919 i czasy drugiej wojny światowej¹⁴.

Poza studiami nad pograniczem północno-zachodnim należy tutaj odnotować zbadanie działalności militarnej Kazimierza Wielkiego oraz liczne studia nad dziejami wojskowości okresu średniowiecznego, których ogólny obraz prezentuje rozprawa charakteryzująca główne etapy rozwoju polskich sił zbrojnych do połowy XV w.¹⁵. Zmagania wojenne Polski z czasów Stefana Batorego zostały natomiast przedstawione w szeroko ujętej biografii tego władcy¹⁶.

Studia nad dziejami średniowiecza obejmowały także polskie fortyfikacje obronne: grody, zamki i umocnienia miejskie. Początek tych dociekań stanowi praca o stałych punktach oporu w Polsce do połowy XV w.¹⁷, ich kontynuacją są rozprawy o roli miast w systemie obronnym państwa zachodniopomorskiego od XII do połowy XVII w.¹⁸, o grodach i zamkach w Wielkopolsce¹⁹, obronności Poznania w latach 1253-1793²⁰ oraz fortyfikacjach polskich w XVII w.²¹. W odtwarzaniu fortyfikacji specjalizuje się w Zakładzie dr hab. Pilarczyk.

Od początków istnienia państwa polskiego po rok 1945 zostały też opracowane dzieje militarne Pomorza Zachodniego²². Przedstawiono charakterystykę geograficzno-historyczną tego regionu, jego system obronny, walki o zjednoczenie z Polską, zmagania toczone w obronie niezawisłości tej ziemi oraz wypadki wojenne, mające miejsce na tym terytorium od XVII w. do drugiej wojny światowej.

Problematyka walk wyzwolńczych opracowywana była od strony udziału w nich chłopów w latach 1794-1864²³, a również przedstawienia dziejów militarnych powstania wielkopolskiego 1918/1919²⁴.

¹⁴ *Wielkopolska w walce z naporem germańskim*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1969.

¹⁵ B. Miśkiewicz, *Szkice z dziejów wojskowości*, Warszawa-Poznań 1991.

¹⁶ K. Olejnik, *Stefan Batory 1533-1586*, Warszawa 1988.

¹⁷ Patrz przyp. 4.

¹⁸ K. Olejnik, *System obronny Pomorza Zachodniego do połowy XVII wieku*, w: *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego. Cedynia 972-Siekierki 1945*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1972, s. 43-87.

¹⁹ K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993.

²⁰ Patrz przyp. 9, a także K. Olejnik, *Z wojennej przeszłości Poznania*, Poznań 1982.

²¹ Patrz przyp. 10.

²² *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego...*

²³ S. Stanisławski, *Udział chłopów w walkach narodowyzwolńczych w Wielkopolsce (1794-1864)*, maszynopis pracy doktorskiej w Zakładzie Historii Wojskowej).

²⁴ Z licznych prac wymienię tutaj B. Miśkiewicz, *Dzieje powstańczego oręża*, w: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Zarys dziejów*, Warszawa-Poznań 1988.

Okres dwudziestolecia międzywojennego opracowywany był głównie poprzez wykonywanie prac doktorskich. Tą drogą napisano dysertacje o powstaniu i działalności oddziałów Freikorps w latach 1918/1924, ze szczególnym odtworzeniem ich roli w powstaniu wielkopolskim 1918/1919 oraz powstaniach śląskich (Boruszczak); dziejach Korpusu Ochrony Pogranicza w latach 1924-1939 (Biernat); rozwoju wojsk inżynieryjno-saperskich (Białecki) i rozwoju artylerii w Polsce w latach 1918-1939 (Włodarczyk). Wyniki tych studiów częściowo zebrane zostały w zbiorowej publikacji pt. *Szkice z dziejów wojskowych Polski w latach 1918-1939*²⁵.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych Zakład realizował część międzyresortowego problemu badawczego, zatytułowanego *Wojny i wojsko a społeczeństwo staropolskie* (MR.III.1.4.). Problem ten obejmował najważniejsze kwestie związane z genezą wojen, powstaniem, składem i organizacją polskich sił zbrojnych do połowy XV w., odtworzenie polskiego teatru wojennego oraz ukazanie stosunku szlachty polskiej do wojny od XVI do XVIII w. Zagadnienia te badali prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz, Miśkiewicz i Olejnik. Wyniki tych studiów zostały częściowo opublikowane²⁶.

Studia nad metodologią nauki historycznowojskowej były ściśle powiązane z historiografią wojskową. Rozpoczęła je konferencja naukowa zorganizowana 23 listopada 1965 na temat problematyki metodologicznej w rozwoju polskiej historiografii wojskowej²⁷. Zakład przygotował ją w porozumieniu z Wojskowym Instytutem Historycznym. Przyniosła ona cenny dorobek, oceniający postawy metodologiczne polskich historyków wojskowych, jak i wiele postulatów o charakterze metodycznym oraz organizacyjnym, ważnych dla dalszego rozwoju nauki historycznowojskowej. Warto odnotować, że obok historyków wojskowych wypowiedzieli się na konferencji także wybitni uczeni cywilni, profesorowie: Labuda, Łowmiański, Janusz Pajewski, Alexandrowicz, co było wyrazem pozytywnego stosunku do rozwijanych w Poznaniu badań historycznowojskowych.

Do dalszych zagadnień, nad którymi pracował nasz ośrodek, należą studia nad wypracowaniem przedmiotu nauki historycznowojskowej, jej dyscyplinami pomocniczymi, pochodzeniem, istotą i charakterem wojen, genezą militarystyki w dziejach, a przede wszystkim związkami zachodzącymi pomiędzy wojną, wojskiem i sztuką wojenną a dziejami społeczeństwa. Ważne były zarazem rozważania nad zagadnieniami metodycznymi warsztatu badawczego historyka wojskowego, potrzebą wypracowania metod badawczych odpowiadających charakterowi materiału źródłowego, jakim

²⁵ *Szkice z dziejów wojskowych Polski w latach 1918-1939*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1979.

²⁶ S. Alexandrowicz, K. Olejnik, *Charakterystyka polskiego teatru działań wojennych*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. XXVI, 1983, s. 27-89; B. Miśkiewicz, *Podstawowe etapy rozwoju polskich sił zbrojnych do połowy XV wieku*, tamże, t. XXV, 1982, s. 27-80.

²⁷ *Materiały z konferencji naukowej historyków wojskowych w Poznaniu poświęconej problematyce metodologicznej w rozwoju polskiej historiografii wojskowej*, Poznań 1966.

dysponuje historyk wojskowy. Zastanawiano się również nad miejscem i rolą naszej specjalności wśród nauk historycznych. Zagadnienia te rozpatrywano zarówno od strony teoretycznej, jak i ich ujęcia w rozwoju polskiej historiografii wojskowej²⁸.

Studia nad dziejami polskiej historiografii wojskowej stanowiły przedmiot zainteresowań Zakładu od początku jego istnienia. Zorganizowana została kartoteka dorobku polskich historyków wojskowych, stanowiąca dużą pomoc w podejmowanych pracach historiograficznych. Zajmowano się zarówno poszczególnymi historykami wojskowymi lub tymi, którzy tylko część dorobku poświęcili dziejom wojskowym, jak i charakterystyką wybranych okresów bądź wydarzeń w rozwoju polskiej historiografii wojskowej. Przez wiele lat przygotowywano się do przedstawienia próby syntetycznego ujęcia dziejów polskiej historiografii wojskowej. Służyły temu różne przygotowywane przeglądy i oceny literatury historycznowojskowej, jak i wykonywane prace magisterskie. Te ostatnie miały zwykle na celu odtworzenie życia i twórczości danego historyka, omówienie jego dorobku naukowego i określenie miejsca w rozwoju historiografii wojskowej. Uwieńczeniem dotychczasowych studiów jest rozprawa przedstawiająca próbę analizy i syntezy polskiej historiografii wojskowej²⁹.

Wraz ze studiami nad polską historiografią wojskową podjęte zostały prace nad rozwojem polskiej myśli wojskowej do końca XVII³⁰. Kontynuacją ich było ukazanie problematyki militarnej w polskiej historiografii do połowy XIX w.³¹.

Do prac naukowych Zakładu należą także organizowane sesje naukowe. O jednej z nich już była mowa. Następne posiadały najczęściej charakter rocznicowy. 21 października 1968 z okazji dwudziestopięciolecia powstania Ludowego Wojska Polskiego odbyła się sesja pt. *Walka ludu wielkopolskiego z naporem germańskim*, której współorganizatorem był poznański Front Jedności Narodu i Zarząd Okręgu Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Poznaniu; 7 grudnia 1968 miało miejsce sympozjum poświęcone 50. rocznicy wybuchu powstania wielkopolskiego 1918/1919 r., do uczczenia którego ponownie nawiązano 18 grudnia 1978 w jego 60. rocznicę; 28 marca 1969 zorganizowana została sesja naukowa w 150. rocznicę zgonu gen. Jana Henryka Dąbrowskiego, podczas której współpracowała z Zakładem Wojskowa Akademia Polityczna w Warszawie; 21 października 1973 Zakład był współorganizatorem konferencji z okazji 30. rocznicy powstania Ludowego Wojska

²⁸ B. Miśkiewicz, *Z zagadnień metodologicznych i warsztatu badawczego nauki historycznowojskowej*, w: *Szkice z dziejów wojskowości...*, s. 5-66.

²⁹ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996. Zakład rozpoczął też wydawanie periodyku „Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej”, t. I, Poznań 1975.

³⁰ Patrz przyp. 8.

³¹ K. Olejnik, *Problematyka militarna w historiografii polskiej (do połowy XIX wieku)*, w: *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. I, Poznań 1975, s. 35-92.

Polskiego, podczas której rozpatrywano udział wojska w różnych dziedzinach życia gospodarczo-społecznego i politycznego Wielkopolski³².

Zakład Historii Wojskowej podjął się także wspólnie z Wojskowym Instytutem Historycznym oraz Komisją Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych PAN zorganizowania IX sympozjum poświęconego historii wojskowej podczas obrad XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Katowicach 17-20 września 1979. Sympozjum to było poświęcone problematyce nauki historycznej. Referaty rozpatrywały tę dyscyplinę z punktu widzenia jej udziału w umacnianiu obrony państwa, w procesie kształtowania świadomości społecznej oraz od strony dorobku historiograficznego. Nowością na tym sympozjum było przedstawienie charakterystyki historiografii Zachodu poświęconej Polsce lat 1939-1945. Staraniem Zakładu został też wydany pamiętnik tego sympozjum, ujmujący referaty i dyskusję³³. Udział pracowników Zakładu w tym ważnym wydarzeniu ogólnopolskim wskazuje na autorytet poznańskiego ośrodka historycznowojskowego w Polsce.

Ostatnią ogólnopolską inicjatywą Zakładu było zorganizowanie 6 grudnia 1994 spotkania historyków wojskowych z całego kraju, poprzedzonego rozpisaniem ankiety, dla omówienia aktualnego stanu historii wojskowej w Polsce³⁴. Wzięli w nim udział zarówno badacze cywilni, jak i wojskowi. Zadaniem ankiety było zebranie wiadomości o placówkach naukowych, w których rozwija się studia historycznowojskowe, o interesującej je problematyce badawczej, prowadzonych seminariach magisterskich i doktorskich z zakresu dziejów wojskowości oraz o możliwościach wydawniczych. W oparciu o uzyskane informacje przygotowany został i rozesłany wcześniej *Memorial w sprawie stanu i potrzeb nauki historycznowojskowej w Polsce* (Miśkiewicz), który był podstawą do wymiany poglądów. Należy przyjąć, że I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych będzie pomocne w dalszych pracach organizacyjnych na rzecz integracji środowiska historyków wojskowych w Polsce oraz doskonalenia ich działalności.

Postanowiono na tym spotkaniu, aby zjazdy historyków wojskowych odbywały się corocznie. II Forum zorganizowane przez Wojskowy Instytut Historyczny miało miejsce w 1995 r. w Warszawie. Było ono poświęcone problematyce polskiej historiografii wojskowej. III Forum przygotował w 1996 r. Zakład Historii Wojskowej Uniwersytetu

³² *Wojsko Polskie w życiu Wielkopolski. Sesja naukowa z okazji XXX rocznicy powstania Ludowego Wojska Polskiego (20 X 1973 r.)*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1974.

³³ *Rola historii wojskowej w kształtowaniu patriotycznej świadomości społeczeństwa. Referaty i dyskusja*, red. B. Miśkiewicz, *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Katowicach 17-20 września 1979 roku, Sympozjum IX*, Poznań 1980.

³⁴ *I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Poznań 6 grudnia 1994 roku*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1995.

Mikołaja Kopernika w Toruniu. W ten sposób poznańska inicjatywa została zaakceptowana przez polskich badaczy dziejów wojskowych.

3. PRACA DYDAKTYCZNA ZAKŁADU

Od momentu powstania Zakładu kształtowała się specjalizacja dydaktyczna z zakresu dziejów wojskowości. Początkowo wiązała się ona jedynie z prowadzeniem seminariów magisterskiego i doktorskiego, na których pisano prace z tej dziedziny. Następnie specjalizacji służył również wykład monograficzny, prezentujący rozwój dziejów wojskowych w Polsce. Intensyfikacja pracy dydaktycznej Zakładu wiązała się z potrzebą zabezpieczenia cyklu wykładów z wybranych zagadnień historii wojskowości, wprowadzonych w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych do programu szkolenia studentów w Studiach Wojskowych. Wykład ten w całym poznańskim garnizonie Studiów Wojskowych prowadził Benon Miśkiewicz.

Po różnych zmianach w programie studiów ustalono, że specjalizacja z zakresu dziejów wojskowych będzie obejmowała proseminarium, seminarium magisterskie oraz wykład monograficzny, który kończył się egzaminem. Wykład ten prowadzony był zarówno na studiach stacjonarnych, jak i zaocznych przez trzech pracowników Zakładu: prof. Miśkiewicza, prof. Olejnika i dra hab. Pilarczyka. W latach dziewięćdziesiątych uczęszczało na te zajęcia na studiach stacjonarnych około 100 studentów, a na zaocznych około 30. Wykład był traktowany jako przygotowanie do podjęcia pracy na seminariach z historii wojskowej.

Wobec intensywnego rozwoju studiów dla pracujących w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, na których liczną grupę zwykle stanowili oficerowie zawodowi Wojska Polskiego, zwiększyła się liczba chętnych do podjęcia pracy magisterskiej z dziejów wojskowych, co przyczyniło się do poszerzenia działalności dydaktycznej Zakładu. W całym okresie jego istnienia prowadzone były seminaria magisterskie i doktorskie przez prof. Miśkiewicza. Powstało na nich 197 prac magisterskich i 10 doktorskich z dziejów wojskowości. Na seminarium magisterskim wiele miejsca zajmowała problematyka polskiej historiografii wojskowej. W roku akademickim 1975/1976 otwarte zostało drugie seminarium magisterskie i doktorskie — prof. Olejnika. Przygotowano na nich ponad 100 rozpraw magisterskich i 14 doktorskich. W sumie więc działalność na polu kształcenia przyniosła duże rezultaty.

Dla obydwu seminariów doktorskich Zakład organizował spotkania naukowe, na których omawiano różną problematykę rozszerzającą wiedzę doktorantów. Często gośćmi na nich byli wybitni uczeni. Rolę i związki dyplomacji z życiem społecznym przedstawił prof. Labuda (1 lutego 1977); podstawy badawcze w zakresie eksterminacji

Polaków na terenie Wielkopolski podczas drugiej wojny światowej omawiał prof. Łuczak (2 maja 1977); stan badań nad okresem dwudziestolecia międzywojennego scharakteryzował prof. Antoni Czubiński (2 grudnia 1980). Na spotkaniach takich wyniki swych badań przedstawiali również pracownicy Zakładu. Prof. Olejnik mówił o sprawach warsztatu historyka wojskowego (10 stycznia 1977) oraz przedstawił badania nad rolą szaty roślinnej w kontekście studiów historycznowojskowych (9 listopada 1977). Prof. Miśkiewicz poddał dyskusji program rozwoju nauki historycznowojskowej (2 marca 1976) oraz wyniki swych prac nad czynem zbrojnym powstania wielkopolskiego 1918/1919 r. (7 czerwca 1977).

4. DZIAŁALNOŚĆ ORGANIZACYJNO-PROGRAMOWA

Działalność Zakładu nie ograniczała się jedynie do wykonywania prac naukowych i dydaktycznych w uczelni. Wykraczała ona na teren całej Polski przez podejmowanie prac, mających na celu dalsze ukierunkowywanie działalności historyków wojskowych, ich integrację³⁵, a również wypracowywanie programu badań naukowych. Należała tutaj także ocena stanu historii wojskowej w Polsce oraz wskazywanie jej potrzeb badawczych i organizacyjnych. W Zakładzie został wypracowany program rozwoju nauki historycznowojskowej, który po przedyskutowaniu i przyjęciu przez Komisję Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych PAN został przyjęty przez wszystkie ośrodki jako orientacja w stanie i potrzebach naszej dyscypliny³⁶. W oparciu o tę pracę zespół badawczy Wojskowego Instytutu Historycznego i Zakładu wypracował szczegółowy plan potrzeb historii wojskowej³⁷. Wobec braku dostatecznego rozeznania w dokonaniach poszczególnych ośrodków w Polsce, z inicjatywy Zakładu wydane zostały w Poznaniu dwie *Informacje* o pracach nad dziejami wojskowości w różnych placówkach naukowych kraju³⁸.

W badaniach historycznowojskowych ważną rolę odgrywały instytucje naukowe i uczelnie w siłach zbrojnych. Zakład dążył też do nawiązywania z nimi możliwie ściślejszej współpracy. Służyło temu przede wszystkim zapraszanie na wykłady czy seminaria tych historyków wojskowych, którzy byli dobrze zorientowani w stanie nauki historycznowojskowej i jej aktualnych zamierzeniach. Takich gości przyjmował Zakład wle-

³⁵ B. Miśkiewicz, *O kierunek dalszego rozwoju nauki historyczno-wojskowej*, „Studia Metodologiczne”, t. I, Poznań 1965, s. 73-89.

³⁶ B. Miśkiewicz, *Program rozwoju nauki historyczno-wojskowej w Polsce*, Poznań 1976.

³⁷ R. Dziubanow, B. Miśkiewicz, *Postulaty badawcze do studiów nad dziejami wojskowymi*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 4/1980, s. 315-330.

³⁸ *Badania nad dziejami wojskowymi w Polsce. Informacja*, nr 1, Poznań 1976 i *Informacja*, nr 2, Poznań 1980.

krotnie. Szczególnie ważne były kontakty z Wojskowym Instytutem Historycznym. Jeszcze przed powstaniem Zakładu dwukrotnie przebywał w Uniwersytecie Poznańskim szef Instytutu gen. bryg. dr Bronisław Bednarz. 3 maja 1965 uczestniczył w spotkaniu ze słuchaczami seminarium magisterskiego i doktorskiego, podczas którego przedstawił kierunki pracy Wojskowego Instytutu Historycznego oraz informację o przebiegu Kongresu Historyków Wojskowych w Moskwie. Natomiast 23 listopada 1965 brał udział w konferencji dotyczącej zagadnień metodologicznych w polskiej historiografii wojskowej, gdzie przewodniczył i podsumowywał obrady. 14 grudnia 1976 zaś Zakład gościł komendanta Wojskowego Instytutu Historycznego, płk. prof. dr Emila Jądziaka, który przyjechał z odczytem na temat programu i głównych kierunków działalności prowadzonej przez siebie instytucji.

W wyniku tej wizyty obie strony postanowiły podpisać umowę o współpracy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza z Wojskowym Instytutem Historycznym. Nastąpiło to w Warszawie 4 maja 1977. Umowa przewidywała prowadzenie wspólnych badań przez pracowników obydwu instytucji, doskonalenie metodologii i metodyki badań historycznowojskowych, współpracę na polu kształcenia kadr historyków wojskowych oraz upowszechniania wiedzy historycznowojskowej i wychowania patriotycznego. Ponadto strony zobowiązały się do wzajemnego informowania o swych dokonaniach i ustalanych planach badawczych, a także wspólnego organizowania konferencji czy dyskusji naukowych. Umowa ta bardzo ułatwiała pracę Zakładu, gdyż był on na bieżąco zorientowany o poczynaniach czołowej instytucji historycznowojskowej w Polsce.

Realizując jej postanowienia, w dniach 5-6 grudnia 1979 Zakład przyjmował delegację Wojskowego Instytutu Historycznego z jego komendantem, gen. bryg. dr. Rudolfem Dżipanowem. Delegacja zapoznała się z pracą Zakładu, jego osiągnięciami i planami badawczymi, podsumowano dotychczasową współpracę z Wojskowym Instytutem Historycznym oraz przedyskutowano przygotowywany program szczególnych prac z dziejów wojskowych.

Bliskie kontakty Zakład utrzymywał także z Akademią Sztabu Generalnego Wojska Polskiego im. gen. Karola Świerczewskiego w Warszawie. Wzajemne wizyty, wspólne organizowanie konferencji naukowych, przyczyniły się do wypracowania z tą uczelnią umowy o współpracy pomiędzy Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza a Akademią Sztabu Generalnego. Podpisanie jej nastąpiło w Rembertowie 20 stycznia 1977. Podstawowe postanowienia tej umowy przewidywały wymianę wykładowców, publikacji naukowych, wszelkich informacji o podejmowanych badaniach, umożliwienie pracownikom i studentom obydwu uczelni korzystanie ze zbiorów bibliotecznych. Do szczególnie istotnych postanowień należała cykliczna wymiana grup studentów, członków Kół Naukowych dla zapoznania się ze specyfiką pracy w uczelniach,

z możliwością uczestniczenia w wykładach, w seminariach, sesjach i podróżach naukowych. Umożliwiała to zapoznanie się zainteresowanym studentom z różnymi aspektami życia wojska, jego aktualnymi założeniami doktrynalnymi oraz podejmowanymi badaniami. Realizatorami tego punktu mieli być studenci zorganizowani w Kole Naukowym Historyków UAM oraz Kole Naukowym Miłośników Historii Sztuki Wojennej ASG. W praktyce z tego postanowienia korzystano jedynie sporadycznie.

Zakład współpracował również z Wojskową Akademią Polityczną w Warszawie, przede wszystkim organizując wspólne konferencje naukowe oraz uczestnicząc w kształceniu kadr naukowych tej uczelni.

Nawiązanie kontaktów z czołowymi placówkami wojskowymi dawało Zakładowi oparcie ogólnopolskie i możliwość udziału w wielu poczynaniach w skali kraju. Głównym jego celem w tej pracy było przyczynianie się do integracji środowisk historycznowojskowych cywilnych z wojskowymi dla podejmowania wspólnych działań na rzecz rozwoju historii wojskowej. Zaangażowanie w tę działalność ułatwiała pracownikom Zakładu uczestnictwo w ogólnopolskich gremiach naszej dyscypliny: Komisji Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych PAN (Miśkiewicz), której posiedzenie 5 marca 1976 zorganizował Zakład w Poznaniu, oraz Radzie Naukowej Wojskowego Instytutu Historycznego (Miśkiewicz i Olejnik).